

Лебедева І.М.

ТРАДИЦІЇ ТА ЗВИЧАЇ НАРОДІВ АЗІЇ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЛІНГВІСТИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Лебедєва І.М.

ТРАДИЦІЇ ТА ЗВИЧАЇ НАРОДІВ АЗІЇ

Київ
Видавничий центр КНЛУ
2026

УДК 338.48(072)
Л 33

Друкується за рішенням вченої ради
Київського національного лінгвістичного університету
(протокол № 2 від 28 вересня 2026 року)

Рецензенти:

Васильчук В. М., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії і туризму Київського національного лінгвістичного університету;

Пророченко Н. О., кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри корейської і японської філології Київського національного лінгвістичного університету;

Винниченко І. І., кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри країнознавства та туризму географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Лебедєва, І. М.

Л 33 Традиції та звичаї народів Азії. Навч. посібник. Київ : Видавничий центр КНЛУ, 2026. 112 с.

ISBN 978-966-638-461-7 (Online)

ISBN 978-966-638-462-4 (Print)

Навчальний посібник присвячено дослідженню багатого соціокультурного простору країн Азіатського регіону. У виданні проаналізовано географію проживання та історичний шлях народів як важливі чинники формування їхніх культурних особливостей. Особлива увага приділена релігійно-філософським системам, унікальним традиціям, звичаям, нормам етикету, поведінковим стереотипам, що визначають самобутність народів Азії. Видання адаптовано до сучасних освітніх стандартів і покликане розвивати навички міжкультурної комунікації.

Посібник розрахований на студентів вищих навчальних закладів, які вивчають дисципліну «**Крос-культурне розмаїття народів світу: звичаї та традиції**». Він також стане корисним для викладачів, дослідників і всіх, хто цікавиться культурою та традиціями Сходу.

ISBN 978-966-638-461-7 (Online)

ISBN 978-966-638-462-4 (Print)

© Лебедєва І.М., 2026
© Видавничий центр КНЛУ, 2026

ВСТУП

Сучасний світ надзвичайно різноманітний. Декілька тисяч етносів, які проживають на Землі, відрізняються за багатьма параметрами – фізичним типом, мовою, культурою, конфесійною приналежністю тощо. Водночас у сукупності усі вони складають людство.

Етнічна різноманітність світу вимагає від фахівців, які працюють у міжкультурному середовищі, розуміння її витоків, знання й поваги до традицій усіх етносів, незалежно від їхньої чисельності чи рівня суспільного розвитку. Шанобливе ставлення до культури різних народів сприяє зміцненню контактів між ними та збагачує всіх учасників міжетнічного спілкування.

Для представників багатьох професій, що існують у сучасному глобалізованому світі, у тому числі й фахівців туристичної галузі, важливо знати і поважати культурні традиції, цінності, світогляд, поведінкові стереотипи народів, які живуть у різних куточках нашої планети. Без цього неможливе встановлення міцних зв'язків між представниками різноманітних етносів, налагодження між ними плідного міжкультурного та міжконфесійного діалогу на засадах толерантності та взаємної поваги.

Знання особливостей традиційної культури народів світу, їхньої ментальності, норм поведінки, конфесійної приналежності допоможе майбутнім фахівцям не лише виявляти толерантність під час своєї професійної діяльності, але й уникати міжкультурних проблем під час спілкування з носіями інших ідентичностей, сприятиме подоланню культурних бар'єрів. Таким чином, формування у майбутніх фахівців крос-культурної компетенції, як здатності працювати у міжнародному середовищі, поваги до різноманітності та мультикультурності, розуміння місцевих і професійних традицій інших країн, є важливою складовою підготовки здобувачів вищої освіти спеціальності ІЗ Туризм та рекреація. Дисципліна «Крос-культурне розмаїття народів світу: звичаї та традиції» покликана ознайомити студентів з особливостями культурного життя народів світу, основними соціокультурними традиціями, звичаями, ментальними характеристиками різних етносів як важливою складовою їхньої національної ідентичності, а також з правилами поведінки у місцях відправлення релігійних культів.

В умовах глобалізації, яка призвела до зближення народів, особливого значення набуває феномен «діалогу культур», тобто спілкування між культурно відмінними соціальними групами на засадах взаєморозуміння і толерантності. У глобалізованому світі зустріч культур відбувається на багатьох перехрестях. Інструментами міжкультурної співпраці можуть бути наукові конференції, симпозіуми, різноманітні наукові та освітні програми, бізнес-івенти, мистецькі фестивалі та конкурси, гастролі творчих колективів, виставки та інші форми співпраці між музейними установами. Важливе місце у здійсненні міжкультурного діалогу та крос-культурній комунікації належить міжнародному туризму, який є потужним фактором зближення народів, які належать до різних соціокультурних типів.

Особливий інтерес у цьому контексті представляють собою народи Азіатського континенту. Азія – регіон, надзвичайно багатий та різноманітний з етнічної точки зору. Вона є батьківщиною давніх цивілізацій, дві з яких – китайська та індійська – існують до наших днів. Не менш самотужкою є й японська, що дещо поступається двом попереднім у часі існування. Перська цивілізація хоча й зникла, але й сьогодні визначає етнічну особливість значної частини мешканців сучасного Ірану. Поширення ісламу обумовило існування великого ареалу арабо-мусульманської цивілізації, що об'єднала велику кількість етносів. Водночас це не призвело до нівелювання їхньої культурної ідентичності, а навпаки, сприяло ще більшому розмаїттю культурних традицій. В Азії зародилося багато релігійних систем – індуїзм, буддизм, конфуціанство, даосизм, синтоїзм, іслам та ін. Деякі з них стали світовими (іслам, буддизм), інші сьогодні мають локальний характер (джайнізм, сикхізм, зороастризм). Але всі вони залишаються важливим чинником ідентичності народів, що проживають в Азії, а природні умови їхнього існування сформували оригінальні культурно-господарські типи. Все це закарбувалося у традиціях і звичаях народів континенту.

За час свого існування кожний етнос накопичив власний життєвий досвід, який виявляється в особливостях культурних традицій, зокрема у звичаях, обрядах, поведінкових стереотипах, конфесійній приналежності, побуті, національній кухні. Без знання й розуміння цих традицій, без поваги до культурних особливостей інших народів неможливий міжкультурний діалог у сучасному глобалізованому світі.

Підбираючи та узагальнюючи матеріал, автор не ставив собі за мету дати докладний етнографічний опис усіх етносів Азіатського континенту, оскільки навчальний посібник призначений для майбутніх фахівців галузі туризму. Тому серед розмаїття самотужних традицій і звичаїв спільнот Азії увага звертається передусім на ті, що впливають на туристичну привабливість країни чи регіону, збагачуючи їхні туристичні ресурси, а також сприяють успішній крос-культурній комунікації та поглибленню взаєморозуміння між народами.

Тема 1

ТРАДИЦІЇ ТА ЗВИЧАЇ ЯК ФОРМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ Й ТРАНСЛЯЦІЇ ІСТОРИЧНОГО ДОСВІДУ ЕТНОСУ

Традиції, звичаї, обряди, вірування народів світу належать до предметної області декількох дисциплін, передусім етнології, етнографії, культурної (соціальної) антропології, які вивчають етноси у всьому їхньому різноманітті. Дисципліна «Крос-культурне розмаїття народів світу: звичаї та традиції» спирається на знання, накопичені цими науками, та використовує їхній понятійний апарат.

Етнологія – це наука про походження, розвиток та сучасне життя етносів (народів), їх взаємодію, закономірності історичного та культурного розвитку.

Вивченням народів світу, їхніх культурних особливостей займається також **етнографія**. Чіткого розмежування між цими науками не існує. Вважається, що етнографія більше спирається на польові дослідження етносів і носить певною мірою описовий характер (грецькою *етнос* – народ, *графо* – пишу), тоді як етнологія (*етнос* – народ, *логос* – вчення, думка) має теоретичний характер і виходить на концептуальний рівень у дослідженні етносу як явища.

Культурна (соціальна) антропологія – наука, що вивчає культури і структуру первісних, традиційних і сучасних суспільств. Її предметна область також охоплює традиції, звичаї, обряди, ритуали різних етносів. Тобто у фокусі культурної антропології знаходиться людина у контексті культури.

Базовим поняттям етнології (етнографії) є «**етнос**» – історично сформовані на певній території великі групи людей, що мають спільне походження, спільні, відносно стійкі ознаки мови, культури, усвідомлюють власну єдність та відмінність від інших етносів. У сучасній науці існують й інші визначення етносу, але всі вони наголошують на обов'язковій усвідомленій культурно-історичній та культурно-мовній спільності.

Етнос – це науковий термін, який вживається замість терміну «**народ**», який частіше використовують на побутовому рівні. Ці поняття хоча й є близькими, але не тотожні. Під народом найчастіше розуміють населення або його частину якої-небудь країни або регіону, але цей термін може також застосовуватися з метою позначення певної кількості людей взагалі. Термін «етнос» має чіткий етнокультурний зміст.

Виділяють різні типи етнічних утворень, кожний з яких відповідає певному етапу розвитку людства. Для характеристики етнічних утворень доби первісного суспільства застосовується термін «**плем'я**» (поряд з терміном «**рід**», під яким розуміють родинну (кровну) спорідненість як складову племені на ранніх етапах розвитку первіснообщинного ладу). Наступний етап розвитку етносу в науці позначають терміном «**народність**», тобто спільнота людей, що склалася історично на певній території, яка об'єднана спільністю мови, культури, традицій та звичаїв, господарського життя. Більш високий ступінь розвитку етносу характерний для націй, що відповідає добі індустріального суспільства. Під **націями** розуміють розвинуті етносоціальні спільноти, які характеризуються не лише етнічними ознаками, але й живуть спільним державно-політичним життям.

Крім того, у науковому обігу вживаються терміни, які означають спільноти, вужчі за етнос, наприклад, **етнічна група** (територіальна частина етносу з певними культурними особливостями), **етнографічна група** (невелика частина етносу, що відрізняється особливостями у матеріальній та духовній культурі). Для характеристики етнічних спільнот вищого рівня іноді використовують терміни «**метаенос**» (іноді «**суперетнос**»), який означає декілька етносів, об'єднаних спорідненим походженням і близьких за мовно-культурними ознаками та історичною долею (слов'яни, араби, романські народи). Втім, єдиної точки зору на це поняття в науковому середовищі не існує.

Етнічна самосвідомість є обов'язковою ознакою етносу. Під цим поняттям розуміють усвідомлення людьми своєї єдності й відмінності від інших етносів. Основними ознаками, за якими відбувається етнічна самоідентифікація, є мова, конфесійна приналежність, етнонім (самоназва етносу), спільне історичне минуле, спільна територія формування або проживання етносу (образ «своєї землі»), спільні цінності, символи, відчуття спорідненості, традиції та звичаї, певні риси ментальності. За цими ознаками у свідомості людини відбувається диференціація між «своїм» і «чужим» та ідентифікація себе як члена певної етнічно спільноти.

Серед важливих ознак етносу, що не лише сприяють самоідентифікації індивідів, формують його образ у сприйнятті інших народів, особливе місце належить культурним традиціям. Під **культурою** у науці розуміють сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством впродовж усього періоду його існування. Відповідно, **етнічна культура** – це сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених спільними зусиллями представників певного етносу. Вона є обов'язковим середовищем, в якому існує етнос.

У найбільш широкому розумінні цього поняття культура поділяється на матеріальну і духовну. Під **матеріальною культурою** розуміють сукупність усіх матеріальних цінностей, що виробило людство або певний етнос під час свого існування. Таким чином, матеріальна культура являє собою предметний світ, створений людиною й без якого існування людства неможливе. **Духовна культура** – це інформація, що існує у колективній пам'яті людства та охоплює всі аспекти духовного життя: знання, ідеї, звичаї, етичні норми, ментальні цінності, поведінкові стереотипи тощо.

Традиції, звичаї, обряди, як, до речі, й фольклор, є одними з найбільш етнічно «забарвлених» елементів культури. Вони виробляються певним народом під час його історичного буття й передаються наступним поколінням як важливий духовний скарб етносу. Кожний народ, навіть кожна окрема соціальна група, має власні традиції та звичаї, що склалися впродовж століть. Вони слугують своєрідними маркерами, за якими є можливість ідентифікувати як цілий етнос, так і окремих його представників. З іншого боку, етнічні звичаї і традиції допомагають етносу формувати власну, самобутню, відмінну від інших ідентичність.

Хоча поняття «звичай», «традиція», «обряд», «ритуал» є близькими і навіть іноді використовуються як синоніми, їхній зміст не є тотожним.

Етнічна традиція є елементом культури, що у концентрованому вигляді втілює історичний досвід спільноти та передається від покоління до покоління протягом тривалого часу. За своїм змістом це досить широке явище. Традиції охоплюють усі сфери життя соціуму і включають як матеріальні, так і духовні цінності, норми та правила поведінки. Таким чином, традиції виступають своєрідними регуляторами відносин всередині спільноти, сприяючи її зміцненню як «по горизонталі», тобто між окремими членами, так і «по вертикалі», забезпечуючи зв'язок поколінь.

Одним з елементів традиції, своєрідною формою збереження та передачі з покоління до покоління навичок і вмінь є **звичай** – успадкований стереотипний спосіб поведінки, який відтворюється у певному суспільстві або соціальній групі. Він є звичним та обов'язковим для виконання усіма членами спільноти. З цієї точки зору звичай та обряд дуже близькі, оскільки обряд також представляє собою низку стереотипних дій. Але якщо кожний обряд є звичаєм, далеко не кожний звичай, навіть притаманний певному етносу, можна вважати обрядом. Наприклад, спосіб прийняття їжі за допомогою паличок є своєрідним маркером китайців, японців, корейців, але він не є обрядом.

Обряд – це стереотипна дія або сукупність дій, які носять переважно символічний характер. Дії людини або групи людей під час виконання обряду, предмети, які вони використовують при цьому, не несуть практичного навантаження. Завдання обряду – викликати певні образи, відчуття, емоції, сформувати настрій. Але ці дії лише тоді стають обрядом, коли їхнє символічне значення визнається всією спільнотою, тобто вони закріплені у колективній пам'яті народу. Саме тому обряди мають яскраво виражений етнічний характер. **Ритуал** – поняття, близьке до обряду, але більш тривале у часі. Наприклад, поховальний ритуал є фактично комплексом обрядів, який включає сам процес поховання, поминки, відвідування могил тощо.

Єдиної класифікації обрядів та звичаїв, яка би визнавалася усіма без винятку дослідниками, не існує. Найбільш поширена класифікація поділяє усю сукупність обрядів на такі групи:

- церковні (конфесійні) – наприклад, хрещення у православній церкві, конфірмація – у католицькій, бар-міцва в юдаїзмі;
- державно-політичні (інавгурація, тобто церемонія вступу голови держави на посаду);
- професійні (присяга у військових, клятва Гіппократа у лікарів);
- календарні, пов'язані з певними датами (Різдво, Новий рік, проводи зими, свято врожаю та ін.);
- родинні, присвячені найважливішим сімейним подіям – весіллю, народженню дитини, похоронні та поминальні обряди тощо.

Але навіть така загальна класифікація носить умовний характер. Наприклад, слов'янська традиція святкувати весілля восени є поєднанням сімейного та календарного обрядів.

До основних функцій, що виконують звичаї та обряди у суспільстві, належать:

- трансляція культурних здобутків та соціального досвіду у межах спільноти. Ця функція особливо важлива для етносів, які знаходяться на відносно низькому рівні суспільного розвитку, у більш розвинених суспільствах цю функцію виконують також заклади освіти, література, інші джерела інформації;
- засіб соціального контролю, що реалізується за допомогою формування у членів спільноти певних моральних установ, ціннісних орієнтацій, норм поведінки (ця функція більше характерна для традиційних суспільств);

- функція соціалізації, тобто залучення індивідів до життя певної соціокультурної спільноти. Найбільш яскраво ця функція виявляється в обряді ініціації, що супроводжує перехід підлітка до наступної вікової групи. У різних народів цей обряд відбувався, а у деяких – і тепер здійснюється за різними сценаріями, але його зміст залишається незмінним – вступ підлітка у доросле життя, перетворення його на повноправного чоловіка в очах спільноти;
- соціальна інтеграція, підтримання внутрішньої єдності соціуму;
- сакралізація, тобто освячення різних аспектів життя спільноти або певних предметів, наділення їх священним статусом, і таким чином забезпечення їх вшанування.

Слід зауважити, що хоча звичаї та обряди відрізняються стійким характером та існують багато поколінь, але вони не є раз і назавжди застиглим явищем. Їм притаманна певна динаміка. Звичаї та обряди можуть змінюватися з плином часу. Деякі з них відмирають, залишаються у минулому, натомість з'являються нові, співзвучні змінам, які відбуваються у суспільстві. Частина обрядів може втратити свій сакральний зміст і перетворитися на культурну традицію, як, наприклад, ворожіння на Різдво, особливо у великих індустріальних містах. Крім того, деякі звичаї та обряди можуть бути різними в окремих соціальних групах у межах одного етносу, зокрема, традиція святкувати весілля у місті та у селі.

Але навіть у добу інформаційного суспільства, у глобалізованому світі традиції, звичаї, обряди демонструють надзвичайну стійкість існування, оскільки у них втілено світосприйняття народу. Саме тому вони у концентрованому вигляді формують образ певного етносу в очах інших спільнот.

Проблема наукової класифікації народів світу. На планеті Земля проживає від трьох до п'яти тисяч етносів, які розмовляють майже шістьма тисячами мов. Точні відомості щодо кількості народів і лінгвістичного різноманіття навести складно, оскільки серед спеціалістів існують різні погляди на цю проблему. Наприклад, деякі діалекти настільки відрізняються один від одного, що частина вчених розглядає їх як різні мови. Подібні проблеми мають місце і під час вивчення окремих народів. Тому створення етнічної картини світу неможливе без застосування наукової класифікації. Класифікація допомагає правильно визначити місце розташування об'єкта вивчення (етносу), серед інших об'єктів, подібних йому, і таким чином сприяє його комплексному дослідженню, у всій сукупності внутрішніх і зовнішніх зв'язків.

Єдиної класифікації, яка б комплексно врахувала всі критерії, в етнології не існує. Надзвичайне розмаїття етнічної картини світу, складні етнічні процеси, тривала, іноді трагічна доля окремих етносів, численні міграції, війни, а у сучасному світі й процеси глобалізації призвели до надзвичайної етнічної строкатості, що не дає можливості класифікувати усі народи за одним чітким критерієм. Застосування географічного, конфесійного, мовного чи будь-якого іншого одного критерію дає фрагментарні знання й робить неможливим отримання цілісної картини. Дослідження такого складного явища, як етнос, в усьому розмаїтті проявів його суспільного, економічного, культурного життя,

потребує застосування низки критеріїв, кожний з яких характеризує певний бік об'єкта. Тому етнологія використовує різні види класифікацій, кожна з яких базується на виокремленні певного базового критерію.

Класифікація за географічним принципом найбільш поширена. Народи класифікують за місцем проживання, а в якості таксономічних одиниць можуть виступати як континенти (народи Європи, Америки, Азії, Африки, Австралії), так і окремі області в межах континентів (наприклад, в межах Європейського континенту можна виділити Західну Європу, Південну Європу, Центральну Європу, Східну Європу, Північну Європу). Географічний критерій вказує на близькість ареалів певних народів, отже можна простежити взаємовпливи у культурі, запозичення у соціальній практиці тощо. Крім того, місце проживання етносу може вказати на певний тип господарства, що склався історично, адже північноамериканські народи, наприклад, не можуть займатися поливним рисівництвом.

Водночас географічна класифікація не пояснює конфесійну приналежність, інші культурні традиції. Крім того, внаслідок складних історичних процесів на одній території можуть мешкати різні етноси, як це сталося, наприклад, в Австралії, Новій Зеландії, Північній Америці. Географічна класифікація як найбільш загальна використовується зазвичай у підручниках та довідниках (під час розподілу матеріалу за темами), а в етнографічних дослідженнях виступає в якості допоміжної.

Етнолінгвістична класифікація базується на класифікації мов, яку застосовують у лінгвістиці. Ця класифікація передбачає виділення великих мовних сімей, тобто груп мов, пов'язаних походженням від єдиної спільної мови (наприклад, індоєвропейська, афро-азійська, тибето-китайська та ін.), які поділяються, у свою чергу, на мовні групи. Зокрема, у межах індоєвропейської мовної сім'ї виділяються слов'янські, романські, германські, кельтські, балтійські та інші мовні групи.

Водночас і ця класифікація не дає вичерпних відповідей на питання, що їх ставить етнографія. Передусім не всі етноси зберегли свої мови впродовж історичного розвитку. В інших випадках відбувалося змішування різних мов, особливо якщо етнос був завойований і змушений використовувати мову переможців. Громадяни Стародавнього Риму, наприклад, розмовляли латиною, що у добу Середньовіччя перетворилася на мову освіченої частини західноєвропейського суспільства. Сучасні італійці розмовляють італійською, яка належить до групи романських мов, а латина використовується у вузьких професійних сферах (медицина, юриспруденція) і має наднаціональний характер. Крім того, всередині окремих мовних груп можуть існувати численні діалекти, що іноді заважають взаєморозумінню між такими спільнотами в межах одного етносу. Слід зауважити, що у сучасній лінгвістиці існують різні погляди стосовно кількості мовних сімей. Крім того, деякі мови не належать до жодної з них і фактично самі становлять окрему сім'ю. Такою мовою-ізолятом, наприклад, є мова басків, які компактно проживають на півночі Іспанії та південному заході Франції, відрізняються від іспанців і французів і мовою, і традиціями та чітко позиціонують себе як народ басків.

Антропологічна класифікація використовує в якості критерію набір фізичних ознак людини – колір шкіри, волосяного покриву, колір і форма очей, пропорції тіла, зріст тощо. За цими ознаками все людство поділяється на великі групи – раси. Найчастіше виділяються європеїдна, негроїдна і монголоїдна. Деякі антропологічні школи виділяють ще й австралоїдну расу, інші вважають її окремою гілкою. В середині раси поділяються на численні групи (т.зв. малі раси). Так, європеїди діляться на північну і південну групи, які, у свою чергу, поділяються на менші таксономічні одиниці.

Антропологічна класифікація не може використовуватися в якості базової під час вивчення етносів, які населяють Землю, оскільки не враховує культурні особливості, соціальні традиції, принципи політичної організації народів тощо. Духовна сфера етносу знаходиться поза увагою фахівців, які займаються фізичною антропологією. Крім того, переміщення великих груп людей в минулому, зокрема під час колоніальних завоювань європейців, призвело до фізичного змішування представників різних рас (метисації). Тому зараз учені говорять про змішані, або перехідні раси. Отже, на сучасному етапі серед антропологів не існує єдиної точки зору навіть на кількість основних рас.

Класифікація за конфесійним принципом базується на визначенні релігії, що її сповідує більшість представників того чи іншого етносу.

Релігія є надзвичайно важливим компонентом культури кожного народу, стрижнем його духовного життя. Конфесійна приналежність формує світогляд спільноти, диктує правила поведінки, визначає святковий календар соціуму, впливає на матеріальну культуру. Водночас використання лише релігійного фактора під час етнографічної класифікації призведе до спотвореної картини світу.

На Землі існують багато релігій. Три з них – християнство, буддизм та іслам – вважаються світовими, тобто такими, що мають наднаціональний характер, а отже жодна з них не може бути ознакою етнічної ідентичності. Крім того, ці релігії поділяються на окремі течії (гілки), представники яких іноді негативно або навіть вороже ставляться один до одного. Під час історичного розвитку християнство розпалося на східну гілку (православ'я) та західну (католицизм), від якого у XVI ст. відмежувалися протестантські церкви. Буддизм поділяється на хінаяну та махаяну. Іслам уже через кілька десятиліть після смерті Пророка розпався на шиїзм, суннізм та хариджизм, а згодом виділилися й дрібніші течії.

З іншого боку, в межах одного етносу можуть співіснувати різні релігійні системи. Зокрема, в Індії індуїзм поширений набагато більше за буддизм, існує також брахманізм, сикхізм та джайнізм. В Японії сильні позиції зберігає синтоїзм, традиційна релігія японців. А для Китаю взагалі характерний релігійний синкретизм – для китайців даосизм, конфуціанство і буддизм не суперечать один одному і мирно співіснують. Водночас тибетці, що географічно проживають у КНР, шанують особливу форму буддизму – ламаїзм.

З інших релігій сильні позиції зберігає юдаїзм, одна з найдавніших релігій, яку сповідують євреї. Але, як і сам єврейський етнос, вона не локалізована географічно, а поширена в усьому світі. Зороастризм – перша

монотеїстична релігія, досі сповідується окремими етнічними групами, що проживають в Ірані та Індії й ведуть своє походження від стародавніх персів. Корінні народи Африки, Австралії, Океанії мають власні язичницькі релігійні системи.

Таким чином, класифікація за релігійною ознакою використовує в якості головного критерію конфесійну приналежність, яка визначає духовний світ соціокультурної спільноти, а отже є одним з основних етнічних маркерів. Водночас вона не завжди співпадає з етнічною ознакою. Складність історичних доль окремих народів призвела до того, що в межах одного етносу можуть співіснувати групи, які належать до різних конфесій: копти в Єгипті, мароніти в Сирії, рідновіри (неоязичники) в Україні тощо.

Таким чином, всі перераховані вище класифікації такого складного та різноманітного явища, як етноси світу, умовні й не можуть використовуватися в якості основних. Дані, які можливо отримати під час застосування цих класифікацій, неминуче спотворюють об'єктивну картину, оскільки базуються на одному з критеріїв. Найближче до достовірної картини наближаються класифікації за господарсько-культурним типом та за історико-етнографічними областями, які ґрунтуються на етнологічних методах дослідження.

Важливе значення для вивчення культури і побуту народів має **класифікація за господарсько-культурним типом**. Вона бере за основу спосіб господарювання, характерний для етносів на ранніх стадіях розвитку, в межах первіснообщинного ладу. Хоча багато народів давно минули цей щабель свого розвитку і вийшли на рівень індустріального і навіть постіндустріального суспільства, тим не менше коріння багатьох традицій, звичаїв, обрядів та ритуалів слід шукати у минулому спільнот, зокрема в особливостях їхньої економіки.

Під **господарсько-культурним типом** розуміють історично сформований комплекс особливостей господарства і культури, характерний для народів, що живуть у схожих природно-географічних умовах і знаходяться на близьких рівнях соціально-економічного розвитку.

При найбільш загальному розгляді питання усі типи господарювання поділяються на привласнюючі та відтворюючі. Привласнюючими називаються примітивні форми – збиральництво, полювання, рибальство, що їх практикувало людство на ранніх стадіях свого існування. Під час подальшого розвитку група збирачів, мисливців та рибалок поділяється на підгрупи в залежності від географічних умов, у яких вони існували або живуть і сьогодні (тропічні ліси, степи, тундра тощо). До наших днів цей тип економіки зберігся лише у деяких спільнот, які досі живуть за законами племінного ладу в Африці, Південній Азії, Океанії та деяких інших регіонах планети.

Відтворюючий, або первісно-виробничий тип економіки складався під час неолітичної революції, коли племена від збиральництва та полювання переходять до заняття землеробством або скотарством. Згодом форми господарювання ускладнюються та диференціюються: землеробство у своєму розвитку проходить стадії ручного і плужного, скотарство, в залежності від

географічних умов проживання спільноти, може бути осілим або кочовим, останнє – меридіональним або вертикальним.

Відповідно, у народів, які практикують різні форми економічного розвитку, поступово склалися відмінні традиції та звичаї, оскільки їхнє господарське життя, особливо на ранніх стадіях розвитку, коли людина в значній мірі залежала від природних умов свого існування, супроводжувалося складанням значної кількості обрядів, покликаних забезпечити, наприклад, добрий урожай або нові пасовища для худоби. Отже, господарсько-культурний тип може допомогти зрозуміти витoki багатьох культурних традицій, хоча більшою мірою це стосується матеріальної культури.

Але використовуючи в етнографічних дослідженнях метод класифікації за господарсько-культурним типом, потрібно враховувати і його недоліки. Адже географічні умови проживання різних етносів можуть бути схожими, що, в свою чергу, впливає на культурно-побутові традиції. Як наслідок, у народів, історичні долі яких не перетиналися, може спостерігатися певна схожість у традиціях, обрядах та звичаях. З іншого боку, навряд чи доцільно порівнювати побутові традиції бедуїнів Аравійського півострова та оленярів тундри, хоча в обох випадках йдеться про кочове скотарство. Отже, потрібно критично підходити до класифікації за господарсько-культурним типом, поєднуючи її з іншими методами дослідження.

Ще одним видом систематизації знань, який застосовують під час вивчення етнічної картини світу, є **класифікація за історико-культурними (історико-етнографічними) областями**.

Історико-культурні області – це регіони, у населення яких внаслідок тривалих контактів, взаємних впливів, проживання в однакових географічних умовах виробляються схожі культурні ознаки. Деякі вчені їх в одиниці вищого таксономічного рівня, називаючи історико-культурними провінціями, або говорять про історико-культурні спільноти.

В усіх цих випадках мова йде про спільні риси, що сформувалися в культурі під час тривалого співіснування або проживання на сусідніх територіях народів з різним етнічним корінням. Між ними відбувається культурний взаємовплив (*аккультурація*), який носить двосторонній характер. Традиції одного етносу проникають у середовище іншого, і навпаки, внаслідок чого формуються однакові або близькі культурні ознаки, що виявляються у схожому побуті, господарській діяльності, навіть у поведінкових стереотипах. Яскравими прикладами таких історико-культурних областей є Балтія, Південний Кавказ, Північна Африка, Центральна Азія. Водночас слід наголосити, що у цих випадках схожість у традиціях свідчить не про етнічну близькість, а про схожість історичних долі народів цих регіонів.

Існують й інші види класифікації етносів – за типом суспільства (первісне, традиційне, сучасне), за формами сімейних відносин, за окремими видами матеріальної і духовної культури (наприклад, типами житла, видами поселень, знаряддями праці) та ін. Але для наукової характеристики потрібно використовувати усі класифікації, що допоможе сформулювати об'єктивну картину світу та визначити місце кожного етносу у ньому.

Розподіл світу на етнокультурні регіони. Отже, для створення цілісного уявлення про таке складне і розмаїте явище, як народи планети Земля, потрібно враховувати багато факторів, які мали місце від моменту зародження етнічної спільнот і до сьогодення.

В межах дисципліни «Крос-культурне розмаїття народів світу: звичаї та традиції» під час розподілу матеріалу за темами в якості базової застосовано класифікацію за географічним принципом, у тому числі стосовно характеристики народів Азіатського континенту. Але, як уже зазначалось, вона не дає відповіді на багато питань, зокрема щодо культурних або релігійних особливостей етносів. Наприклад, в Ірані впродовж століть живуть поруч багато народів, зокрема нащадки персів та арабів, що завоювали імперію Сасанідів, перервавши державне життя Стародавньої Персії. За цей час внаслідок взаємовпливу культур у них сформувалося багато схожих традицій, але це не призвело до формування спільної ідентичності. Або незважаючи на тривале співіснування на Південному Кавказі азербайджанців, грузинів і вірмен, кожний з цих етносів зберіг незмінною одну з базових етнічних ознак – власну конфесійну приналежність, і лише географічними факторами це пояснити неможливо.

Таким чином, якщо в якості таксономічних одиниць вищого рівня можливо використовувати континенти, то на нижчому рівні доцільніше розглядати народи світу за історико-географічними та етнокультурними регіонами, виокремлюючи певний географічний ареал, який характеризується спільністю природних умов, схожістю соціально-економічного та історичного розвитку, близькістю культури народів, які його населяють.

Наприклад, Азія – найбільший континент Землі, де проживають понад тисячі різних етносів. В Азії розташовані дві країни, населення кожної з яких значно перевищило мільярд – Китай та Індія. З іншого боку, тут ще залишилися народи, що живуть за родоплемінним ладом і нараховують декілька сотень чи навіть десятків осіб. В Азії зародилися перша монотеїстична та всі три світові релігії. Таким чином, цей континент характеризується надзвичайним конфесійним розмаїттям. В Азії з'явилися перші світові цивілізації, виникли перші держави. Тому для розгляду народів континент доцільно поділити на окремі історико-географічні регіони: Західну Азію (Близький Схід), Південну Азію, Південно-Східну Азію, Східну Азію.

Але і цей поділ не є остаточним. Зокрема, в залежності від контексту, в якому розглядається Азіатський регіон, іноді виділяють Середній Схід. До нього включають держави Близького Сходу, Іран та Афганістан (останній у даному посібнику не представлений, оскільки політична ситуація у державі не сприяє розвитку міжнародного туризму). Крім того, виділяють регіон Центральної Азії, до якого зараховують Узбекистан, Киргизстан, Туркменістан, Таджикистан та іноді (але не завжди) Казахстан. На їхню історичну долю вплинуло перебуванням у складі Російської імперії та СРСР. Водночас, Всесвітня туристична організація (UNWTO) з тих же причин впливу радянського минулого на сучасні процеси вилучила ці країни зі складу Азіатсько-Тихоокеанського туристичного регіону та об'єднала їх з іншими

пострадянськими державами у Центрально-Східноєвропейському субрегіоні Європейського туристичного регіону.

Отже, свої особливості та складності має етнічна картина кожного регіону. Адже людство в процесі свого розвитку пройшло через численні війни, міграції, работоргівлю, асиміляційні, етнороздільчі та етнооб'єднавчі процеси. Міжетнічні відносини і на сучасному етапі розвитку відрізняються складністю, а міжетнічні конфлікти, на жаль, залишаються реаліями сьогодення. Але хоча історична доля кожного етносу складна й унікальна, у своїй сукупності вони складають етнічну історію планети.

Нематеріальна культурна спадщина народів світу як туристичний ресурс. Важливим фактором налагодження міжкультурного діалогу, для зближення народів, у тому числі тих, що належать до різних соціокультурних типів, є міжнародний туризм. В останні десятиліття ця галузь розвивалася швидкими темпами, за виключенням періоду кризи, викликаной пандемією COVID-19. Швидке відновлення туристичної індустрії після припинення дії антиковідних обмежень свідчить про її значний потенціал. Серед ресурсів, які формують туристичний імідж тієї чи іншої дестинації, збільшуючи її популярність, все більшу роль в останні роки відіграє нематеріальна культурна спадщина народів, що проживають на даній території.

17 жовтня 2003 р. ЮНЕСКО ухвалила Конвенцію про охорону нематеріальної культурної спадщини – міждержавний договір, спрямований на збереження «живої спадщини». Під останньою мають на увазі традиції, що притаманні культурам різних народів, проявляються у різних сферах їхнього життя та визнаються спільнотами за важливі маркери власної культурної ідентичності. За класифікацією ЮНЕСКО, нематеріальна культурна спадщина людства охоплює нефізичні аспекти культури і проявляється у галузях:

- усні традиції та форми вираження, включаючи мову як носія нематеріальної культурної спадщини – легенди, казки, прислів'я та інші фольклорні твори, що передаються усно та відображають колективну пам'ять спільноти;

- виконавські мистецтва, зокрема народний спів, музика, танці, театральні традиції тощо;

- звичаї, обряди, святкування, до яких належать календарні та родинні обряди та традиційні фестивалі;

- знання та практики, що стосуються природи та всесвіту, такі як народна медицина, кулінарні традиції, етноботаніка;

- традиційні ремесла народів (гончарство, ковальство, килимарство, вишивання, різьблення та ін.).

Отже, традиції та звичаї народів, їхні соціальні та духовні практики, що передаються від покоління до покоління впродовж століть, є важливою складовою нематеріальної культурної спадщини людства.

В останні роки країни, у яких міжнародний туризм є важливим сектором національної економіки, звертають особливу увагу на охорону власної нематеріальної культурної спадщини та активну промоцію її самобутності на міжнародному рівні. Наприклад, 2024 року до списків нематеріальної

культурної спадщини людства було внесено 63 нових елементи. 2025 року ЮНЕСКО поповнила ці списки ще 67 новими позиціями, що свідчить про прагнення країн бути представленими у цих реєстрах якнайширше. Адже збільшення асортименту туристичних ресурсів за допомогою національної культурної спадщини сприяє розвитку міжнародного туризму.

Україна приєдналася до Конвенції ЮНЕСКО 6 березня 2008 р. і на сьогодні представлена у її списках сімома позиціями. До Репрезентативного списку нематеріальної культурної спадщини людства входять:

- Петриківський декоративний розпис як феномен української орнаментальної народної творчості (2013);
- Традиція Косівської мальованої кераміки (2019);
- Орьнек – кримськотатарський орнамент та знання про нього (2021);
- Писанка: українська традиція та мистецтво оздоблення яєць (2024, спільно з Естонською Республікою)

До Списку ЮНЕСКО, що потребує термінової охорони, від України увійшли Козацькі пісні Дніпропетровщини (2016) та Культура приготування українського борщу (2022). Остання позиція обумовлена тим, що агресивна війна проти нашої країни, розв'язана Російською Федерацією, призводить до руйнації життя у багатьох громадах України, що може супроводжуватися втратою автентичних традицій, у тому числі й гастрономічних. До Реєстру кращих практик з охорони нематеріальної культурної спадщини 2024 р. потрапила Програма з охорони кобзарсько-лірницької традиції. Зараз Україна опікується внесенням до Репрезентативного списку нематеріальної культурної спадщини традиції святкування Щедрого вечора як такої, що формує ідентичність нашого народу, а традиції поліської дудки-викрутки – до Списку ЮНЕСКО, що потребує термінової охорони.

Держави Азіатського континенту широко представлені у списках нематеріальної культурної спадщини людства. Це допомагає їм використовувати свої національні традиції як важливий фактор розвитку туристичної галузі, зокрема за рахунок підтримки народних промислів, організації святкування національних фестивалів, проведення майстер-класів з традиційних ремесел, ярмарків та інших заходів, спрямованих на збереження та рекламування автентичної нематеріальної спадщини. Знайомство з традиціями і звичаями народів, які становлять нематеріальну культурну спадщину людства, допомагає формуванню професійних компетенцій майбутнього фахівця у галузі туризму.

Питання для самоконтролю

1. Поясніть різницю між етнографією, етнологією, культурною антропологією.
2. Визначте поняття «етнос», назвіть основні ознаки етносу.
3. Розкрийте зміст понять «народ», «народність», «нація», поясніть різницю між ними.
4. Які ознаки характеризують етнічну самосвідомість?
5. Розкрийте зміст понять «матеріальна культура», «духовна культура».

6. Розкрийте зміст понять «традиція», «звичай», «обряд», «ритуал», поясніть різницю між ними.
7. Наведіть класифікацію обрядів.
8. Охарактеризуйте наукові класифікації народів світу, поясніть їхнє практичне значення.
9. Розкрийте зміст поняття «господарсько-культурний тип».
10. Поясніть, у чому полягає важливість класифікації за господарсько-культурним типом для вивчення традицій народів світу.
11. Розкрийте зміст поняття «нематеріальна культурна спадщина», визначте її місце в індустрії туризму.

Тема 2 ТРАДИЦІЇ ТА ЗВИЧАЇ НАРОДІВ СХІДНОЇ АЗІЇ

КИТАЙ. Китайська Народна Республіка – одна з найбільших держав світу, яка розташована у Східній Азії. Її територія становить майже 9,6 млн км², тобто КНР займає за цим показником четверте місце у світі після Російської Федерації, Канади і США. За формою правління Китай є соціалістичною республікою з однопартійною системою. З 1949 р. при владі знаходиться Комуністична партія Китаю (КПК), яка проголосила своєю метою будівництво «соціалізму з китайською специфікою». У 1980-х рр. китайським керівництвом були проведені глибинні ринкові реформи в економіці, що допомогли досягти значних успіхів й перетворили Китай на важливого гравця на міжнародній арені. Водночас вони не супроводжувалися відповідними трансформаціями у політичній сфері.

Населення. За чисельністю населення Китай довгий час випереджав решту країн світу. На початку 2020-х рр. у країні проживало більше 1,4 млрд. осіб, тобто трохи менше однієї п'ятої усього людства. Але в останні роки далася взнаки політика обмежування народжуваності, яку довгий час проводило керівництво держави. Населення КНР почало повільно скорочуватися, що дало можливість Індії вийти за цим показником на перше місце.

За антропологічною класифікацією, населення Китаю належить до тихоокеанської гілки монголоїдної великої раси, хоча між мешканцями різних регіонів країни є певні відмінності. На півночі проживають переважно представники далекосхідної, на півдні – південно-азійської малої раси монголоїдів, а у центрі країни розташована зона метисації.

Подібним чином відбувається розподіл населення за господарсько-культурним типом. Основним заняттям ханьців (етнічних китайців) було плужне землеробство. На півночі, у долині Хуанхе, традиційно вирощували зернові культури, на півдні домінувало поливне рисівництво. У деяких етносів й у наш час збереглося власне господарство, пов'язане зі специфічними умовами проживання. Так, в умовах високогір'я тибетці вирощують

холодостійкі культури (гречку, овес, ячмінь) та розводять яків. Південно-китайський народ хані тисячоліттями займається вирощуванням рису на гірських терасах (терасове рільництво), створивши унікальний природно-культурний простір, яскраве втілення ідеї гармонійного співіснування людини з природою. Основним заняттям монголів, уйгурів, маньчжурів залишається скотарство.

Водночас розподіл Китаю на північну та південну історико-культурні області у сучасних умовах має більше історичний характер. У XX ст. політика китайського керівництва була спрямована на розселення ханьців по всій території держави, у тому числі у зонах компактного проживання інших етносів, з метою консолідації нації. Більше того, впродовж усієї своєї історії китайська імперія проводила потужну асиміляторську політику щодо завойованих народів.

Але, хоча населення Китаю і відрізняється значним ступенем історико-культурної та етнічної єдності, говорити про створення єдиного гомогенного етнічного масиву немає підстав. КНР – країна багатонаціональна, в якій ханьці у сукупності складають 92% населення, решта 8% – належать до понад ста інших етносів. Водночас на офіційному рівні влада визнає існування лише 55 національних меншин – найбільших неханських етнічних груп. Серед них *маньчжури*, група народів *мяо-яо*, тибето-бірманські народи (*тибетці*, *іцзу*, *хані*, *лоба* та ін.), *монголи*, *уйгури*, *гаошань* (спільна назва корінного населення Тайваню) тощо. Вони відрізняються історико-культурною самобутністю, сповідують традиційні релігії, більшість з них зберегли свою мову та є домінуючим населенням в ареалі свого проживання. Національною меншиною вважаються також *хуейцзу* – китаємовні мусульмани. Поза офіційно визнаними окремими народами у Китаї мешкає значна кількість малих етнічних груп (чисельністю по декілька тисяч осіб), переважно у південних і гірських районах країни. Тому деякі регіони Китаю вирізняються надзвичайною етнічною строкатістю. Так, у Сіньцзян-Уйгурському автономному районі мешкають майже 50 різних етносів.

Офіційна мова КНР – китайська (хінська), що належить до сино-тибетської мовної сім'ї. Але у країні представлені також інші мови, якими розмовляють представники національних меншин. Крім того, серед самих ханьців існує багато локальних діалектів, які досить серйозно відрізняються між собою. Консолідуючим чинником у цих умовах є загальнокитайське ієрогліфічне письмо, єдине для всієї держави. Ієрогліфи передають передусім сенс мовних одиниць, а не їхнє звучання, що робить їх зрозумілими для всіх мешканців країни.

Історія. В історії людства Китай займає важливе місце. Китайська (синська) цивілізація належить до первинних або до т.зв. «великих річкових цивілізацій» разом з Єгипетською, Месопотамською, Індійською. Вони сформувалися самостійно під час переходу від первісного ладу до стадії державності, створивши власні оригінальні історико-культурні спільноти. Від інших цивілізаційних вогнищ Китай був географічно відгороджений Тибетськими горами та пустелею Гобі, що давало змогу розвиватися у певній

ізоляції. Це пояснює культурну самодостатність китайської цивілізації – вона виросла з власної оригінальної культури й розвивалася впродовж багатьох тисячоліть на власному ґрунті. На відміну від Єгипту чи Межиріччя, китайська цивілізація не загинула під впливом часу, а існує безперервно більше 5 тисяч років. Крім того, вона виявилася здатною до модернізації – як наслідок, за рівнем життя і впливом у світі сучасний Китай випередив Індію, що у давнину теж була вогнищем самобутньої й високої цивілізації та збереглася до наших днів.

У доісторичну добу територія сучасного Китаю була однією із зон, де проходив процес формування людини сучасного типу, про що свідчать знахідки синантропа («китайської людини»), вік яких становить приблизно 500 тис. років. Це дає підстави китайським ученим стверджувати, що еволюція людини на теренах їхньої країни проходила незалежно від інших центрів антропогенезу. Хоча іноземні вчені вважають це питання дискусійним, самі китайці впевнені, що їхнім першопредком є саме китайський гомінід.

На межі III–II тис. до н.е. у долині Хуанхе виникли перші протодержавні утворення. Поступово на їхній базі сформувалася певна кількість локальних царств, які століттями ворогували одне з одним. Період V–III ст. до н.е. взагалі увійшов в історію Китаю як доба «Воюючих держав», коли сім держав вели запеклу боротьбу за домінування в регіоні. Перемога дісталася Ін Чжену, правителю держави Цінь. 221 р. до н.е. він підкорив решту царств і утворив першу загальнокитайську імперію, а себе проголосив «першим імператором» – Цінь Шіхуанді.

На середину I тис. до н.е. припадає також процес консолідації населення Китаю в єдиний етнос. Цьому не завадила запекла ворожнеча, що точилася у цей час між окремими князівствами – відчуття спільності, фундаментом якого були схожі культурні традиції та звичаї, виявилось сильнішим. Іншим фактором, який пришвидшив синтез китайського етносу, було сусідство з агресивними кочовими племенами, яких китайці вважали відсталими «варварами».

Існування першої китайської імперії виявилось недовгим. У 210 р. Цінь Шіхуанді несподівано помер, а його спадкоємець Ху Хай не зміг втримати владу. Криваве народне повстання проти тиранії змело владу, і на її місце прийшли правителі династії Хань. Друга китайська імперія – Ханьська – проіснувала чотири століття. Так, як і попередниця, вона загинула через народні повстання, спрямовані проти жорстокої політики влади та визискування з боку знаті. У 220 р. н.е. Китай розпався на три царства.

Існування перших імперій відбилося в етнімімі Китаю. Самоназва (ендоетнонім) сучасних китайців – «ханьці», «ханьжень» «народ Хань» – має пряме відношення до однойменної імперії і перекладається як «народ Середньої (Центральної) держави». Інші народи для означення китайців використовують найчастіше похідні від Сіна – латинської назви Китаю (англ. *China*, франц. *Chine* тощо), що, найімовірніше, пов'язано з імперією Цінь. Екзоетнонім «китайці» прийшов до нас від тюркських народів, які називали «киданями» населення Монголії та Маньчжурії.

Загалом історія Китаю розвивалася циклічно, але державницька традиція надовго не переривалася. Правління чергової династії закінчувалося зазвичай політичною кризою, дезінтеграцією або соціальними катаклізмами, після чого приходила інша. На троні послідовно змінилися династії Суй (581–618), Тан (618–907), Сун (960–1279), Юань (1279–1368), Мін (1368–1644) та Цін (1644–1911), і сучасна періодизація китайської національної історії будується на цьому династичному підході. Двічі Китай опинявся під владою іноземних династій: монгольської Юань та маньчжурської Цін, і китайці це пам'ятають. Ще й сьогодні на побутовому рівні можна зустріти негативне ставлення до маньчжурів, які у Китаї становлять окрему етнічну групу.

Але впродовж всієї історії Китаю константою залишалося незмінне існування імперії до початку ХХ ст. Ставлення до держави як до найвищої цінності (етатизм), впевненість у необхідності сильної держави з централізованою владою є одним з наріжних каменів менталітету сучасних китайців. Адже, яким би жорстоким не було правління чергової династії, але періоди бездержавності були ще гіршими і приносили неймовірні лиха передусім простому люду: війни – міжусобні та із зовнішніми ворогами, руйнування іригаційних споруд через неможливість підтримувати їх у належному стані, та як наслідок – катастрофічні повені й голод (для мулистих вод Хуанхе як у давнину, так і у наш час, характерні періодичні зміни річища, а отже, затоплення нових територій, що без допомоги держави може принести населенню значні збитки).

Релігія. Важливу роль у становленні й розвитку китайської цивілізації, визначенні її специфіки відіграла релігія. У сучасному Китаї гармонійно співіснують три релігійні системи – даосизм, конфуціанство і буддизм – з яких дві перші є етнічними релігіями китайців. Вони сформувалися у давнину і здійснили великий вплив на ментальність, морально-етичні погляди, традиції мешканців країни. Виникнення цих систем у часових межах – середина I тис. до н.е. – співпадає з консолідуючими процесами у середовищі китайського етносу, а визначальний вплив належить, безумовно, конфуціанству. Навіть з огляду на те, що у сучасному китайському суспільстві існує досить значний відсоток людей, що вважають себе атеїстами (наслідок внутрішньополітичних процесів ХХ ст.), тим не менше ідеї конфуціанства міцно закарбувалися у свідомості великої частини населення країни.

Конфуцій – латинізована форма імені Кун-цзи (551–479), тобто «Вчителя десяти тисяч поколінь», як його шанобливо називають у Китаї. Він виступив автором не стільки релігії, скільки етично-філософської доктрини, метою якої було забезпечення суспільної гармонії. На його думку, єдиною можливістю досягти цього є виховання ідеальної людини, якій притаманні такі чесноти, як гуманність, чесність, працелюбність, справедливість, гідність, особиста скромність тощо. Конфуцій ідеалізував традиційну культуру китайців і вбачав приклад гармонії у відносинах всередині патріархальної родини. Він вважав, що цілком можливо перенести етику родинних стосунків на відносини людини з державою. На його переконання, останню слід розглядати як велику родину, де верховний правитель – це батько, а все інше населення країни може

розташовуватися за прикладом ієрархії родичів, що сприятиме встановленню справедливості у суспільстві та убезпечить державу від соціальних катаклізмів.

Корисність конфуціанських ідей влада оцінила вже після смерті філософа, і він не побачив, як трансформувалося його вчення під впливом політичної практики. Конфуціанство почало виконувати функцію державної ідеології у II ст. до н.е., у державі Хань, коли її правителі пристосували постулати «вчителя Куна» відповідно до власних потреб. Як наслідок, домінантного значення набуло положення про обов'язок для підданих коритися владі імператора на зразок покірності дітей батькам, а, наприклад, ідея відповідальності імператора перед народом, яку також обстоював філософ, відійшла на другий план. Загалом ідеї Конфуція цілком вписуються у концепцію відносин між особистістю і колективом, характерну для культур Сходу, яка передбачає примат державних та суспільних структур над індивідуальністю.

Ще однією особливістю вчення Конфуція було те місце, яке філософ відводив ритуалам та церемоніям. На думку мислителя, церемоніал – це втілення народної традиції, що сягає своїм корінням сивої давнини. Отже, суворе виконання приписів допомагатиме збереженню патріархальних основ китайського суспільства. Шанобливе ставлення китайців до суворого виконання ритуалів знайшло своє відображення у виразі «китайські церемонії».

Загалом значення конфуціанства для Китаю надзвичайно важливе. Воно допомогло збереженню китайської цивілізації у її традиційному вигляді впродовж тисячоліть. Більше того, на думку вчених, сучасні модернізаційні процеси у країні виявилися успішними саме завдяки існуванню стрижня суспільства у вигляді конфуціанської етики. Тому іноді економічний лад сучасного Китаю називають «конфуціанським капіталізмом».

Інша китайська релігія – даосизм – сформувалася у IV–III ст. до н.е. Її автором вважають напівлегендарного філософа Лао-цзи, що жив на початку VI ст. до н.е. На відміну від конфуціанства, а також буддизму, який пізніше проникне до Китаю з Індії, у даосизмі є пантеон богів і він більше схожий на релігію. Серцевиною вчення є поняття *дао* («шлях»), яке можна зрозуміти як першооснову і природи, і суспільства, закономірності їхнього існування. На думку послідовників вчення, дао є всезагальним законом буття, на який людина не має впливу, а її доля вже наперед визначена. Звідти випливає інший постулат даосизму – *увей*, тобто «недіяння», адже жодна дія людини не здатна привести до змін у її житті. На відміну від конфуціанства, що розглядає людину як істоту соціальну та діяльну, даоси наголошують на природній сутності людини і пропагують її гармонічне співіснування з природою.

Спробою такої гармонізації є, зокрема, *фен-шуй* – практика організації життєвого простору, яка має даоське коріння. Даоси стверджують, що правильно побудоване й облаштоване помешкання не дозволяє енергії *ци* негативно впливати на життя людини. У добу Середньовіччя таємницями фен-шуй могли користуватися лише представники аристократії. Сьогодні ця практика є досить відомою у світі, адже дає надію за допомогою виконання нескладних правил з підбору будівельних матеріалів або розташування меблів

гармонізувати своє життя, покращити долю, знайти кохання чи досягти добробуту.

Третьою релігією Китаю є буддизм, який поширився країною у перші століття нової ери. Але оскільки буддистське вчення, що сконцентроване на особистості та її внутрішньому світі, суперечило конфуціанській етиці, то нова релігія поступово китаїзувалася й зайняла підпорядковане місце у духовному житті суспільства. У Китаї поширилася релігійна течія *махаяна* («Велика колісниця буддистського шляху»), яка веде до Великого Пробудження заради блага усіх живих істот. Крім того, одним з різновидів китайського буддизму став *чань-буддизм* (зараз більше відомий в його японській версії як *дзен-буддизм*), що виник на межі даосизму та буддизму. Його послідовники зосереджені на внутрішніх переживаннях, займаються медитацією та схильні до містицизму. Оригінальна форма буддизму (*ламаїзм*) ствердилася серед населення Тибету, приєднаного до Китаю 1949 р. Вона є важливим чинником формування етнокультурної та конфесійної специфіки регіону, фактором самоідентифікації його населення.

Національною специфікою релігійного життя Китаю є те, що три релігії не конфліктують одна з одною, а «поділили» між собою різні сфери духовного життя. Конфуціанство (*жуцзяо*) «займається» регламентацією відносин людини із суспільством, даосизм (*даоцзяо*) – з природою та оточуючим світом, буддизм (*фоцзяо*) опікується внутрішнім світом людини. Китайці називають таку синкретичну релігію *сан цзяо*, тобто «три вчення», і вважають її китайською національною релігією. Для багатьох китайців сповідувати усю тріаду одночасно є абсолютно прийнятним.

Серед інших релігій, що поширені у Китаї, варто виділити іслам. Він потрапив до країни через Великий Шовковий шлях у VII–VIII ст. разом з купцями – арабами, тюрками, персами – і почав поступово завойовувати позиції серед ханьців. Втім, до перемоги над традиційними китайськими духовними системами справа не дійшла. На сучасному етапі ханьці, що сповідують іслам, виокремилися в особливу етнічну групу *хуейцзу*. Крім того, іслам сповідують народи тюркського походження, які були завойовані Китаєм (*уйгури, салари*).

Особливості національного характеру. Давність і самобутність синьської цивілізації не могла не знайти відображення у національному характері китайців, етичних підвалинах суспільства, формуючи ментальні орієнтири останнього. Одними з визначальних рис китайської спільноти є відчуття гордості від приналежності до великої нації, міцний традиціоналізм і шанування патріархальних традицій. Китайці пишаються своєю національністю, державою, культурними та науковими здобутками, і це сформувало у них комплекс дещо зверхнього ставлення до представників інших культур.

Коріння таких поглядів потрібно шукати передусім в історичних умовах формування етносу. Китай впродовж століть був цивілізаційним осередком для всього далекосхідного регіону, певним культурним маяком, на який орієнтувалися сусідні народи. За космогонією самих давніх китайців, світ

складається з безкрайнього круглого Неба, що панує над квадратною Землею, а у центрі цього квадрату знаходиться *Чжунго* – Серединна держава. Відповідно, свою імперію її мешканці називали «Піднебесною», свого імператора вважали «сином Неба», а до численних етносів, що мешкали на кордонах імперії, ставилися як до «варварів».

Відчуття китайцями унікальності своєї цивілізації можна побачити й у традиції персоніфікувати історичні досягнення людства. Причому, за китайською міфологією, а згодом й історіографією, найвидатніші діячі, завдяки яким відбувся цивілізаційний поступ, виявилися китайцями: Суйжень першим добув вогонь за допомогою тертя, Фусі – винайшов лук і стріли тощо. Америка, на думку китайців, була відкрита на декілька десятиліть раніше за Колумба під час експедицій адмірала Чжен Хе.

На формування етичного кодексу китайського суспільства визначальний вплив справили конфуціанські ідеї. Їхній відголосок можна побачити в етатизмі більшості китайців, приматі колективного перед індивідуальним, шануванні політичних структур, відношенні до держави як до великої родини, повазі до тих, хто стоїть вище на ієрархічних щаблях (урядовці, керівники на виробництві, батьки), відданості традиціям, схильності до ритуалів тощо. Китайці вбачають в існуванні держави важливий чинник стабільності суспільства, а до самих чиновників ставляться з пошаною як до важливих гвинтиків державної машини.

Пришвидшена індустріалізація Китаю та пов'язані з нею урбанізаційні процеси не ліквідували у суспільстві яскраво виражені патріархальні традиції, відчуття клановості, тим більше, що 80% населення країни мешкає у сільській місцевості. До початку ХХ ст. у житті китайців важлива роль належала *цзун-цзу*, тобто клану родичів – своєрідній китайській громаді, побудованій на патронімічних засадах. Вона об'єднувала кілька великих сімей, що вели походження від спільного предка, і сприяла консервації патріархальних традицій. У селах КНР і сьогодні можна зустріти великі родини з кількох поколінь і гілок родичів, що збереглися попри державну демографічну політику, спрямовану на обмеження народжуваності, а культ предків дотепер посідає важливі позиції у духовному житті сучасних китайців. Більше того, у часи реалізації державою політики «Одна родина – одна дитина» (1979–2015) батьки намагалися, щоб цією дитиною став саме хлопчик, не в останню чергу через те, що на сина покладаються обов'язки турбуватися про батьків, а після їх смерті – виконувати ритуали, пов'язані з їхнім вшануванням. Ще яскравіше патріархальні традиції виражені у середовищі *хуацяо* – китайських емігрантів, які об'єднуються у своїх нових країнах проживання за принципами цзун-цзу.

З клановими традиціями пов'язана і специфіка китайських імен, як, до речі, у японців та корейців. Під час спілкування з китайцями потрібно пам'ятати, що у них на першому місці завжди ставиться прізвище – в давнину це свідчило про приналежність до певного клану, а вже потім – особисте ім'я.

Серед інших рис, які притаманні більшості китайського населення, варто виділити працьовитість, терплячість, цілеспрямованість, старанність і ретельність у виконанні поставленого завдання, що разом із звичкою

задовольнятися малим, неவிбагливістю у відношенні заробітної платні та умов праці робить їх ідеальною робочою силою. На формування таких рис вплинули передусім складні природно-кліматичні умови, в яких китайці проживали й господарювали впродовж багатьох століть. Крім того, учені пов'язують ці аспекти національного характеру з ієрогліфічною писемністю, опанування мистецтвом якої вимагало саме зазначених якостей. Не дивно, що виробництво з держав «золотого мільярда», з їх високими соціальними стандартами, на межі XX–XXI ст. перемістилося до Східної Азії. З іншого боку, сьогодні все більше дослідників звертають увагу на певні зміни у суспільній свідомості населення країни, пов'язані з подоланням бідності та формуванням у Китаї середнього класу.

Традиції, звичаї, поведінкові стереотипи. Самобутність китайської цивілізації та її орієнтація на патріархальність є важливим фактором живучості багатьох традицій. Вони пронизують практично все життя суспільства. Навіть на державному рівні лідери Комуністичної партії Китаю намагаються підкреслити, що будують «соціалізм з китайською специфікою», не руйнуючи багатовікових традицій країни. Тому в КНР можна спостерігати унікальне переплетіння найсучасніших технологічних досягнень з давніми традиціями, які залишаються фундаментальною основою життя суспільства.

Серед традиційної китайської системи цінностей важливе місце належить етикету та церемоніалу. Китайці дуже вимогливі до чіткого виконання різноманітних ритуалів, які мають тисячолітню історію. Наприклад, під час бенкету почесне місце належить або господарю застілля, або гостю з високим статусом. Іноді ці місця позначають спеціально складеною серветкою. Поки господар і почесний гість не зайняли свої місця, ніхто за стіл не сідає. Інші учасники застілля розташовуються залежно від суспільної, професійної, родинної ієрархії. Почесний гість має першим розпочати куштувати страви, першим виголошує тост тощо. Під час родинного застілля першими починають вживати їжу старші родичі.

У китайському суспільстві існує також етикет, пов'язаний з подарунковою традицією. Подарунки і дарують, і приймають двома руками – це виявлення пошани. Деякі речі категорично не рекомендується дарувати китайцям, зокрема годинник – він нагадує про нетривалість людського життя. Кількість предметів у подарунках має бути парною, але у жодному разі не у кількості чотирьох предметів.

Взагалі, у китайців особливе ставлення до чисел – вони дуже шанують нумерологію, традиції якої мають давнє коріння у суспільстві. Парні числа вважаються щасливими, а непарні – нещасливими. Тому на непарні дати намагаються не призначати важливих подій, наприклад, весілля. Але серед парних чисел винятком є цифра «4», до якої у китайців надзвичайно негативне ставлення через її співзвучність із словом «смерть». Китайці намагаються якомога менше стикатися з цією цифрою у житті. Це мають враховувати фахівці туристичної сфери та готельного бізнесу під час спілкування з гостями з Китаю, зокрема, не селити китайських туристів на четвертому поверсі або у кімнатах, номер яких включає цифру «4». У деяких готелях Китаю взагалі

немає четвертого поверху – після третього одразу йде п'ятий, так само нумерують і кімнати. Іноді практикують заміну «нещасливої» цифри на літеру «F».

Схильність до символізму у китайців можна спостерігати за їхнім ставленням до кольорової гами. Для китайця кожний колір має своє значення. Найбільш шанованим є червоний – символ Вогню і Сонця. Традиційний весільний одяг китайців – і нареченої, і нареченого – раніше був яскравого насиченого червоного кольору, прикрашений золотом. Вважалося, що поєднання цих кольорів приносить щастя й багатство. Хоча сучасні наречені, за європейською традицією, все частіше надають перевагу білим сукням, але обов'язковим елементом в ансамблі весільного вбрання залишається наявність червоного елементу (пасок, взуття тощо). Використовується цей колір і під час оформлення запрошень на весілля та подарунків. А під час святкування китайського Нового року вся країна стає червоною – чоловіки й жінки одягаються у червоне, прикрашають червоним вулиці і будинки.

Важливим символом у Китаї є дракон Лун – міфічна істота, з якою мешканці Піднебесної з давніх часів пов'язували свої надії на щастя та добробут, а сучасні китайці очікують допомоги у кар'єрному зростанні чи успіху у бізнесі. Вважалося, що дракон втілює стихію води, а для народу, що займався поливним рисівництвом, вода мала особливе значення. Китайська «драконова» міфологія надзвичайно багата. В ній існують і родини драконів, і різні породи з детальним описом кожного виду, включаючи колір, особливості будови і навіть кількість луски на тілі. У сучасному Китаї дракон вважається покровителем країни. Його зображення зустрічаються повсюди, особливо під час свят. Іншим символом, який активно використовується у різних варіаціях, зокрема під час виготовлення сувенірної продукції, є прямокутник або квадрат, вписаний у коло – відголосок уявлень давніх мешканців Піднебесної про будову світу.

Житло. Безумовно, у XX – на початку XXI ст. матеріальна культура китайського суспільства докорінним чином змінилася. Досягнення сучасної наукової думки і технологічної практики у поєднанні з орієнтацією на підвищення добробуту населення значно модернізували побут мешканців країни. Зокрема, у китайських селах продовжують будувати традиційні будинки (*фанзи*), але оригінальна система опалення за допомогою печей-*канів*, характерна для північних регіонів країни, коли дим від вогнища на кухні проходив під спальними місцями у кімнаті, відходить у минуле.

Натомість зберігається принцип житлової забудови *сихеюань* («чотири будинки навколо двору»), особливо у невеликих містах. Цей традиційний китайський будинок представляє собою комплекс з чотирьох будівель, які обернені фасадами у двір. Раніше у таких будинках мешкали великі патріархальні родини з декількох поколінь. У головному будинку, що стояв з північної сторони, а його вікна виходили на південь, забезпечуючи більше світла, жив господар з родиною. В інших приміщеннях розташовувалися молодші родичі згідно конфуціанської ієрархії. Зараз сихеюані зберігаються в історичній забудові китайських міст, зокрема у Пекіні, Пін'яо, Сучжоу. У них

відкривають музеї, готелі, ресторани, адже «будинки з історією» є принадою для туристів. З іншого боку, заможні мешканці Китаю, що мають можливість побудувати власне житло, нерідко замовляють будівельним компаніям котеджі у стилі сихеюань, але з використанням сучасних матеріалів і технологій. Про особливе ставлення до національної будівельної традиції свідчить той факт, що Китай пропонує комплекс будівель сихеюань у селищі Динцунь провінції Шаньсі, найбільш давні з яких датуються XV ст., внести до Списку ЮНЕСКО.

Одяг. На відміну від багатьох країн, де національний костюм можна побачити хіба що в етнографічному музеї, у Китаї цілком можливо зустріти мешканця у традиційному вбранні, хоча найчастіше це люди похилого віку, що проживають у сільській місцевості або у невеликому містечку. Молодь, а також мешканці мегаполісів у повсякденному житті надають перевагу сучасному одягу європейського зразка, хоча під час його виготовлення активно використовуються національні мотиви (комір-стійка, застібка на повітряні петлі та гудзики-вузлики, підвіска-*дзімбу*, жакет-мандарин тощо). Національний костюм також одягають під час родинних або державних свят, етнографічних фестивалів тощо. Його характерною особливістю є правий запах (ліва пола зверху) і у чоловіків, й у жінок. Лівий запах застосовувався лише для одягу покійників. Давні китайці вважали, що лише «варвари» запинають одяг ліворуч, оскільки не знають, що ліва рука і лівий бік є нещасливими.

Водночас Китай збагатив світову моду сукнею *ціпао*, яка спочатку була національним урочистим одягом маньчжурських жінок і стала відомою завдяки придворним дамам імперії Цін. У XX ст. трансформований та осучаснений варіант *ціпао* перетворився на витончену приталену сукню-футляр з розрізами з боків і коміром-стійкою, що припала до душі жінкам усього світу. Фактично сьогодні шовкові *ціпао* можна розглядати як сучасний національний одяг китаянок. Чоловіки у Китаї також отримали власний сучасний варіант національного одягу завдяки лідеру Синхайської революції 1911–1913 рр. Сунь Ятсену: легкий френч з традиційним коміром-стійкою і чотирма-кишенями (т.зв. «суньятсенівка»), який іноді помилково називають «френчем Мао».

Гастрономічні традиції. Основні риси синьської цивілізації – унікальність, екзотичність, суворе дотримання традицій – проявилися й у гастрономічній культурі народу. Способи приготування їжі, набір продуктів, букет спецій залишаються незмінними впродовж століть і навіть тисячоліть, чим вельми пишаються мешканці країни.

Під час характеристики китайської кухні іноді жартують, що кухарі тут можуть приготувати все, що бігає, літає, плаває. Певною мірою це твердження вірне: перенаселення деяких регіонів Китаю змушувало їхніх мешканців розширювати асортимент страв за рахунок різноманітних інгредієнтів. Тим більше, що китайські релігійні системи не вимагали від віруючих дотримання особливих харчових заборон.

Крім того, на формування раціону китайців вплинули особливості їхнього господарського комплексу. Так, у Китаї набагато більше споживають м'ясо свинини та птиці, ніж яловичину. Адже свиней легше прогодувати за рахунок відходів домашнього господарства, не потрібно відводити значні площі під

пасовиська для великої рогатої худоби, розводити яку заради молока і м'яса було нераціонально з огляду на дефіцит землі. Як наслідок, у раціоні китайців майже відсутні молочні продукти. Натомість свинина – основна м'ясна страва мешканців країни, і вони вміють її готувати десятками способів. У сучасному світі важко знайти місто чи містечко, де не було б кафе з китайською кухнею, в асортимент якого обов'язково входить свинина у кисло-солодкому соусі – одна з найвідоміших китайських страв.

До загальних принципів китайської кулінарії належать: ретельний підбір інгредієнтів, окремий обробіток кожного з них, дрібна нарізка, глибоке і швидке обсмажування або приготування на парі та ін. Обов'язкова умова під час подання страв – бездоганне сервірування. Основа раціону – рис, особливо на півдні. Для китайської дієти також є характерним значний асортимент страв з тіста, особливо локшини – китайська кухня нараховує десятки її видів. Так само існує багато різновидів пельменів, коржів, інших страв з борошна, натомість хліб у Китаї практично відсутній. Ще одним популярним продуктом є *тофу* (*доуфу*) – соєвий сир, а також страви з нього.

Китайська кухня настільки багата і різноманітна, що підрахувати кількість рецептів її страв практично неможливо. Більше того, за рахунок використання різних комбінацій приправ кулінарний асортимент стає ще різноманітнішим. Крім того, китайській кухні притаманна яскраво виражена регіональність, яка призводить до того, що одна й та сама страва у різних місцевостях країни може мати різний смак. Виділяють декілька основних гастрономічних шкіл: кантонська, сичуанська, шаньдунська, хунанська та ін. Вони відрізняються не лише асортиментом страв, але й способами приготування та набором спецій, що відображають смакові традиції місцевих мешканців. Власні кулінарні особливості притаманні також регіонам, які довгий час перебували у колоніальній залежності. Наприклад, у Макао (Аоміні), колишній колонії Португалії, під час приготування страв широко використовують молочні продукти, що загалом, як уже зазначалося, не є характерною ознакою гастрономічних традицій Китаю.

Туристів, зокрема європейських, китайська кулінарія приваблює завдяки своїй екзотичності, що виявляється у використанні незвичних продуктів (ведмежі долоні, зміїні голови, губи акули, різні комахи), у незвичних комбінаціях продуктів (салат з медузи та курячого філе, солодкий черепаховий суп), а також у незвичних поєднаннях смаків (гостро-солодкий, кисло-пряний тощо). Щодо останнього, то потрібно мати на увазі, що для кулінарії Китаю характерна широка смакова палітра. Крім п'яти традиційних смаків (солоний, кислий, солодкий, гіркий, гострий), китайці розрізняють також пісний, ароматний і золотий (кумкватний).

Прагнення скуштувати екзотичні страви, приготовлені справжніми майстрами з автентичних інгредієнтів та приправ, є одним з мотивів відвідування Китаю туристами. У Пекіні, наприклад, працює нічний ринок Ванфуцзе на вулиці Ванфуцзін, яку часто називають «вулицею екзотичної їжі». Там можна придбати такі оригінальні страви, як смажені комахи, скорпіони та ін., що давно не входять до меню переважної більшості населення Китаю, але є

привабливими для туристів. Таким чином, китайська кухня є одним з брендів країни, її важливою принадою та туристичним ресурсом, що стимулює розвиток гастрономічного туризму.

Важливою частиною культури китайського суспільства є столовий етикет. Китайці більше цінують різноманітність їжі, ніж її кількість, тому під час застілля вони намагаються подати якомога більше різних справ. Останні поділяються на «основні страви» (*чжуши*) і «другорядні» (*фуши*). В якості чжуши зазвичай подають персональну порцію рису або локшини. Фуши викладають на великі блюда, з яких кожний може накласти собі бажану кількість страви. У ресторанах і навіть у деяких родинах можуть бути спеціальні столи з рухомою центральною частиною у вигляді кола, на якій розташовуються блюда з фуши. Першими подають холодні закуски, за ними – гарячі, потім – чжуши, і лише у кінці трапези подається суп або бульйон. Традиції закінчувати обід солодким десертом китайці не мають.

Основним прибором для вживання їжі є палички (*куайцзи*). Ніж до столу не подають, оскільки порціонна нарізка продуктів не потребує його застосування. Ложки для рідких страв використовуються, але їхня форма відрізняється від європейської. Китайські ложки коротші і зроблені з порцеляни або кераміки, їсти ними супи набагато зручніше. Культура користування паличками забороняє розмахувати ними, нанизувати на них шматки їжі, встромляти їх вертикально у страву і залишати – це нагадує про поховальний ритуал. Серед інших забобон, пов'язаних із застіллям, можна згадати заборону перевертати подану рибу (щоб не перевернувся човен рибалки, який цю рибу зловив) та не ставити чайник так, щоб його носик був сщпрямований на іншу людину.

Важливе місце у культурі країни займають традиції чаювання. У Китаї існує приказка про «сім речей, необхідних китайцю від самого ранку, як тільки той відчиняє двері», і чай входить цієї сімки (решта – це дрова, рис, сіль, оцет, олія, соєвий соус). Китайці вважають чай своїм національним напоєм і вірять, що він допомагає знайти гармонію життя. Їхнім улюбленим чаєм є зелений, хоча вживають вони і чорний, і квітковий. Популярність напою засвідчує безліч сортів чаю, що можна придбати у Китаї. Існують цілі вулиці, наприклад пекінська Моліндао, які перетворилися на своєрідні ринки з тисячами крамниць, що торгують виключно чаєм і супутніми товарами.

Культура вживання чаю у Китаї передбачає вибір сорту залежно від пори року чи події, з нагоди якої зібралися гості, вибір посуду, у якому заварюється та подається обраний сорт, спосіб заварювання тощо. Існує також перелік подій, з нагоди яких потрібно провести чайну церемонію. Наприклад, під час весілля її влаштовують молодята для своїх батьків. На знак пошани і вдячності діти подають чай, стоячи на колінах. У Китаї існують спеціальні чайні будинки, де професіонали проводять чайну церемонію (*гунфу-ча*) за всіма канонами. Туди можна запросити на зустріч старших родичів на знак пошани або бізнес-партнерів. Китайці вважають, що під час вживання чаю неможна сперечатися чи поводити себе агресивно, доводячи свою правоту. До речі, при схожості назви, китайська чайна церемонія відрізняється від японської, як відрізняються

китайські чайні будиночки від японських *тясіцу*. 2022 р. китайська культура вирощування та вживання чаю була включена ЮНЕСКО до Репрезентативного списку нематеріальної культурної спадщини людства як символ гармонії, гостинності та мистецтва.

Свята. Аутентичних свят у Китаї багато, майже всі вони мають тисячолітню історію і міцно вплелися в культурний код нації. Найбільш шанованими є **Свято Весни**, тобто **Новий рік** (січень-лютий), **Цінмін** (квітень), **Свято човнів-драконів** (травень-червень) і **Фестиваль середини осені** (вересень-жовтень). Система свят прив'язана до місячного календаря, а кожний фестиваль пов'язаний з певною міфологічною традицією. Китайці дуже люблять свої національні фестивалі й яскраво відзначають їх. Законом «Про нематеріальну культурну спадщину Китайської Народної Республіки» від 25 лютого 2011 року, традиційні свята проголошені важливим елементом національної духовної культури народу.

Найважливіше свято китайців – **Новий рік**, за традицією – **Свято Весни** (*Чуньцзе*). Його початок припадає на перший день першого місяця за традиційним китайським календарем (між 21 січня та 21 лютого) і триває впродовж двох тижнів. Кожен день регламентується неписаними правилами і традиціями: у ніч перед святом збираються родиною за столом, наступний день має бути присвячений відвідуванню старшого покоління, потім – вшановують померлих родичів, потім – заміжня донька відвідує батьків, потім – зять відвідує батьків дружини і т.д., включаючи візити колег та відвідування храмів. Під час свята на честь Бога Благополуччя готують солодкі пельмені з клейкого рису *юаньсяо* – символ достатку.

Святкування відбувається з феєрверками, парадами, весело і гучно, щоб відлякати злих духів. У декорі вулиці, офісів, домівок, в одязі має бути присутній червоний колір. Також прийнято дарувати один одному невеличкі парні дрібниці на щастя, а оселю прикрашати парними написами.

Закінчується китайський Новий рік на 15-й день надзвичайно видовищним **Святом ліхтарів**. У світлий час доби проходять народні гуляння, у тому числі костюмовані. На вуличних майданчиках різноманітні команди виконують традиційні китайські танок Левів і танок Дракона – дуже видовищні та яскраві. Ввечері – запалюють ліхтарики, якими прикрашені практично всі куточки міста.

Іншим веселим та яскравим святом, яке полюбують самі китайці, а туристи намагаються відвідати, є **Перегони човнів-драконів** (*Дань-у*). Воно припадає на п'ятий день п'ятого місяця, який вважається початком літа (травень-червень). Центральною подією свята є перегони команд на довгих човнах-каное, прикрашених головами драконів (драгонботах). На носі човна сидить барабанщик, який відбиває ритм для гребців, тому свято проходить дуже гучно. Гастрономічним супроводом свята є *цзунци* – конвертики з листя бамбука чи лотоса з начинкою з рису і різноманітних наповнювачів, схожі на невеличкі голубці. 2009 р. Перегони човнів-драконів увійшли до Списку нематеріальної культурної спадщини людства, а наприкінці 2024 р. ЮНЕСКО надало цей статус Святу Весни.

Слід підкреслити, що у Китаї гастрономічні традиції міцно пов'язані з системою національних свят. Кожне з них має власну кулінарну складову – страву, що готується спеціально з цієї нагоди. Наприклад, на **Свято середини осені (Свято врожаю)** готують «місячні коржики» з різною начинкою, на **Чуньянцзе** їдять печиво «чуньянгао» з рисового або пшеничного борошна та п'ють вино з хризантем. На **День зимового сонцестояння (Дончжи)** пригощаються рисовими галушками.

Крім того, неможливо не помітити, як символізм китайців відбився у назвах фестивалів. Свято човнів-драконів китайці називають **Святом двох п'ятірок** або **Святом подвійної п'ятірки**. **День закоханих**, який відзначають 7-го дня 7-го місяця, називається також **Святом подвійної сімки**. На 9-й день 9-го місяця припадає Чуньянцзе, через що його іншою назвою є **Свято двох дев'яток** (наприкінці 1980-х рр. уряд зробив це свято **Днем людей похилого віку**).

Ремесла, сувенірна продукція. Кожний етнос характеризується власними традиціями ремісничого виробництва. Історія ремесел Китаю сягає глибокої давнини. Їхній розвиток визначали природні фактори країни. Наприклад, серед технічних культур, які здавна вирощували китайці, були лакові дерева, з соку яких виготовлялися лаки і клей. Тож китайські дерев'яні багато декоровані лаковані вироби цінувалися дуже високо, і зараз є одним з ідентифікаторів китайської цивілізації.

Однією з основних галузей китайської економіки було шовківництво – розведення тутових шовкопрядів, з коконів яких отримували шовкову нитку. Попри переведення цього виду ремесла на промислову основу, деякі родини й донині займаються розведенням шовкопряду і виробництвом тканини кустарним способом. Традиції шовківництва і шовкоткацтва Китаю включені до Списку нематеріальної культурної спадщини людства. У багатьох країнах світу славилася китайська порцеляна, секрет виробництва якої тривалий час приховувався від іноземців.

ЮНЕСКО взяло під охорону також й інші унікальні китайські промисли, зокрема виготовлення паперу *сюань* з рисової соломи та сандалового дерева. Завдяки міцності та особливій текстурі цей папір був ідеальною основою для написання каліграфічних текстів та живопису. Китайці називали його «королем паперу» або «папером, що слугуватиме тисячу років» – і не помилялися: більшість старовинних текстів, що дійшли до наших днів, написані саме на ньому. Століттями технологія його виготовлення передавалася майстрами з покоління у покоління. Досі декілька десятків родин у провінції Аньхой виробляють цей папір, старанно відтворюючи традиційний технологічний ланцюг. До списку нематеріальної культурної спадщини людства належать також старовинна технологія гравірування печаток, мистецтво китайської каліграфії, техніка ксилографії (друк за допомогою форми, отриманої методом гравірування на дереві) та ін.

Сучасні туристи, відвідуючи Китай, зазвичай купують на згадку про подорож порцеляну або кераміку, у тому числі посуд для приготування чаю, вироби з шовку, лакові шкатулки, розписані ширми, вироби з нефриту (у тому

числі *дзімбо* – традиційна китайська підвіска), речі для дому, що сприяють «гармонізації життєвого простору» за методикою фен-шуй, а також чай. Зрозуміло, що товари, які продаються у сувенірних лавках, зазвичай низької якості (на вивіз справжнього антикваріату потрібен спеціальний дозвіл), але їхній асортимент відображає тисячолітню історію китайської цивілізації. Керівництво країни активно популяризує нематеріальну культурну спадщину китайського етносу, у тому числі традиційні ремесла, відкриваючи музеї відповідної тематики, організовуючи виставки, майстер-класи, ярмарки тощо.

Звичаї і традиції неханьських народів Китаю. Самобутність культурних традицій характерна також для національних меншин Китаю. Більшість з офіційно визнаних урядом неханьських етносів мають свої мови, деякі з яких навіть розпадаються на діалекти (*мяо, яо*). Деякі народи зберегли традиційні вірування та звичаї, особливості матеріальної культури, національну кухню, аутентичні свята. Найбільш етнічно різноманітні у КНР Сінцзян-Уйгурський автономний район (мешкає близько двох десятків етносів) і провінція Юньнань (25 етносів, включаючи ханьців). У Сінцзян-Уйгурському окрузі на сучасному етапі ситуація не сприяє розвитку туризму через політику уряду стосовно уйгурського населення. Натомість південно-китайська Юньнань має значний потенціал для розвитку етнографічного туризму, передусім завдяки самобутності народів, що мешкають там компактними групами. Але для цього потрібно вирішити проблему важкодоступності регіону для відвідування.

Одним з найцікавіших етносів, що мешкає на півдні КНР, у гористій місцевості, є «народ рисових терас» *хані*, який відрізняється самобутньою культурою. Хані практикують анімізм, поклоняються силам природи, шанують культ предків, мають власну систему свят, зберегли ономастичні традиції, за якими ім'я сина розпочинається з останнього складу батьківського імені. Живуть хані у будинках оригінальної конструкції та займаються поливним рисівництвом. Важкі умови праці змусили селян створити досконалу для даної місцевості іригаційну систему: вода з гірських потоків бамбуковими трубами спрямовується на зрошення ділянок, які терасами розташовані на гірських схилах. 2013 р. об'єкт «Рисові тераси Хунхе-Хані» було внесено до списку Світової спадщини людства ЮНЕСКО, і це сприяло популяризації культури хані у світі.

Хоча народ проживає осторонь популярних туристичних шляхів, останнім часом значно зросла кількість бажаючих побачити на власні очі яскравий приклад гармонійного співіснування людини з природою. Надзвичайна художня цінність зображень культурного ландшафту Хунхе-Хані у будь-яку пору року приваблює професійних фотографів з усього світу. Влада сприяє розвитку національної меншини, не в останню чергу з метою розвитку етнографічного туризму. Щорічно у листопаді проводиться фестиваль народу хані, до якого входять виступи на рисових терасах, а в якості акторів виступають місцеві мешканці. Під охорону потрапила також пісенна культура хані. Таким чином створюється унікальний туристичний продукт, який має значний потенціал для розвитку.

Група народів **мяо** у Китаї досить численна і нараховує більше 9 млн осіб. Більша частина з них проживає у південних і південно-західних районах країни. Вони мають власну мову, що належить до окремої мовної сім'ї мяо-яо, вірять у добрих і злих духів, відрізняються оригінальними застільними традиціями. Virізняється національний одяг етносу, особливо жіночий. Етнографи навіть розрізняють окремі субгрупи етносу за переважаючим кольором жіночого костюму: білі мяо, червоні мяо, сині мяо тощо. Мяо вірять, що срібло захищає від зла. Коли у родині білих мяо народжується дівчинка, батьки намагаються спорядити їй набір срібних прикрас, до якого входить висока корона, масивне шийне намисто, браслети, обручки, сережки, широкий пояс та ін. Вага такого комплексу може сягати 15 кг. Жінки з групи чорних мяо під час свят одягають оригінальні шиньйони. На довгий гребінь нанизують 2–4 кг волосся (використовують волосся померлих предків або навіть чорну вовну) – адже чим більше шиньйон, тим жінка вважається красивішою. Тому не дивно, що свята і фестивалі цього етносу, під час яких відбувається парад жінок у багато оздобленому національному вбранні, приваблюють значну кількість туристів.

Інші національні меншини Китаю також мають власні етнічні традиції та звичаї. Наприклад, народ **іцзу** (**i**) вирізняє оригінальна традиція гостинності: під час бенкетів та інших урочистостей у іцзу прийнято розносити страви, пританцьовуючи. Справжні майстри можуть, розкачуючись у такт музики, розносити до двадцять страв одночасно, у тому числі й на голові.

Оригінальною традицією народу **туцзя** є весільні плачі наречених. На відміну від інших народів, дівчина-туцзя в очікуванні весілля має обов'язково щовечора гучно голосити, щоб було чути сусідам. Туцзя вірять, що «правильний» плач є запорукою подальшого щасливого сімейного життя, і навчають своїх доньок секретам такого плачу з дитинства.

Комплексом оригінальних традицій відрізняється **Тибет**. Розташування між Китаєм та Індією – двома високими цивілізаціями – не могло не вплинути на його історико-культурний розвиток. Водночас Тибетське нагір'я є найбільш високогірним регіоном світу, і це обумовило певну ізольованість життя його населення. Самобутність Тибету полягає передусім у його релігії. Тут ствердився буддизм ламаїстського напрямку (тибетський буддизм), який передбачає переродження вищих духовних наставників – Далай-лами і Панчен-лами. Крім того, у регіоні проживають послідовники давньої національної релігії тибетців **бон**, яка велике значення надає ритуальним діям (декламації релігійних текстів, співам, танцям, пантомімам, малюванню мандал – сакральних символів Всесвіту тощо).

Проживання в умовах високогір'я обумовило самобутність соціального життя і матеріальної культури тибетців. Їхні селища мають характерний вигляд, оскільки будинки побудовані на схилах гір. Досить часто на дах нижчого будинку спирається будинок, розташований вище, і т.д.

Раніше тут була поширена поліандрія, коли декілька чоловіків, зазвичай братів, мали одну дружину. Така родина із «спільною дружиною» давала можливість уникнути поділу майна між братами і запобігти подрібненню земельної ділянки, що було надзвичайно важливо в умовах гострої нестачі

землі для ведення сільського господарства. І зараз, попри політику китайської влади, у тибетських селищах можна зустріти жінок, що мають по кілька чоловіків. Так само гострою нестачею землі викликана живучість тибетської поховальної традиції *джха-тор* («небесні похорони»), яка передбачає залишати тіло небіжчика на спеціальних майданчиках хижим птахам. Це не суперечить буддистським поглядам (буддисти вірять у реінкарнацію і трактують смерть як перехід душі до наступного життєвого етапу), водночас допомагає бідним родинам уникнути необхідності підшукувати ділянку землі для поховання.

Суворість умов проживання вплинула і на харчові традиції тибетців. Основною національною стравою є *цампа* (*цзамба*) – підсмажене ячмінне борошно. З неї можна робити коржі або щось на кшталт каші, змішуючи з чаєм, молоком чи водою. Вона дає можливість людині отримати певну кількість калорій, необхідних в умовах високогір'я, для якого характерний досить бідний асортимент продуктів харчування. Мають тибетці також власний спосіб споживання чаю: вони п'ють його з вершковим маслом, зробленим з молока яка, та сіллю.

Взаємовплив ламаїзму і релігії бон створив особливу духовну атмосферу у регіоні та сформував комплекс духовних практик, який притягує сюди як шанувальників східних релігій, так і любителів езотерики. Так, лише для тибетського буддизму характерний урочистий релігійний ритуал *Цам*, який представляє собою виставу-містерію, під час якої ченці в яскравому вбранні й масках божеств виконують ритуальні танці. Також багато туристів намагаються відвідати Тибет під час свята Шотон, коли ченці демонструють *тханку* (*тханску*) – великі картини Будди, якими можна накрити невелику гору. Їх тримають ченці. Тибетці вірять, що якщо пройти під тханкою, то це дасть змогу отримати благословення. Тханки зберігаються у монастирях і виносяться звідси лише раз на рік, тому тибетці дуже шанують свято Шотон.

Одним з найважливіших свят тибетського буддизму є Сага Дава, пов'язане з відходом Будди у нірвану. Сага Дава триває місяць. Паломники з усього світу приїждять у цей час до Тибету, щоб здійснити ритуальний обхід священної гори Кайлас.

Отже, Китай характеризується як високою, самобутньою і давньою культурою, так і значним етнокультурним різноманіттям. Це робить етнографічний туризм дуже перспективним напрямом розвитку галузі у країні. Влада це розуміє і робить кроки, необхідні для збереження культури національних менших. Зокрема, КНР пропонує включити до списку Світової спадщини людства аутентичні селища народів мяо, дун, цян, тибетців, підтримує проведення традиційних фестивалів локальних етнічних спільнот. На популярний туристичний регіон перетворився також раніше закритий Тибет, хоча для його відвідування необхідний спеціальний дозвіл влади КНР.

ЯПОНІЯ. Японія – цікава і самобутня країна, колыска японської цивілізації. Ця цивілізація молодша за китайську, тому не уникнула запозичень від сусідів, але змогла їх творчо переробити так, що навіть іноземні досягнення перетворилися на культурні маркери японської ідентичності.

Японія розташована на майже чотирьох тисячах островів північно-західної частини Тихого океану. Найбільшими з них є Хоккайдо, Хонсю, Сікоку і Кюсю. Острівне розташування країни сприяло її певній географічній ізоляції, коли контакти населення архіпелагу з іншим світом були значною мірою обмеженими, а впродовж кількох століть – взагалі припинилися. Водночас це не означає її повну «відрізаність» від решти світу. Навпаки, через деяку затримку процесів складання ранньокласового суспільства внаслідок об'єктивних причин японці запозичили чимало технологічних і культурних досягнень – буддистську релігію, ієрогліфічне письмо, технологію поливного рисівництва і спорудження іригаційних систем, деякі політичні стандарти (наприклад, титул імператора *тенно* означає «небесний правитель»), етикет харчування, чайну церемонію та багато іншого. Навіть *нецке*, які перетворилися на символ японської ідентичності, мають китайське або маньчжурське походження.

Японське суспільство змогло не лише пристосувати ці досягнення до власних потреб, але й органічно долучити до свого історико-культурного контексту, «японізувати» і привласнити. Як наслідок, японська цивілізація, створена одним народом, об'єднаним в одній державі, хоча й сформувалася пізніше від інших великих цивілізацій, але відрізняється не тільки самобутністю та унікальністю, але й життєздатністю.

Населення. В Японії проживають близько 125 млн. осіб, 99% з яких – етнічні японці, що називають себе *ніхондзін* (*ніпподзін*), а свою країну – *Ніхон-коку* (*Ніппон-коку*), тобто «Країна Вранішнього Сонця». Вони належать до японського расового типу монголоїдної раси, який сформувався внаслідок перемішування автохтонного населення архіпелагу з монголоїдами, які переселилися з Корейського півострова. Таким чином, населення Японського архіпелагу загалом етнічно і культурно монолітне. Національними меншинами є *айни*, нащадки автохтонного населення архіпелагу, та *рюкюсці* – мешканці Рюкюських островів у Східно-Китайському морі.

Офіційною мовою в Японії є японська. Щодо її генетичного проходження дискусії у науковому світі поки тривають. Зараз вона вважається ізольованою мовою.

Історія. Автохтонним населенням островів, на яких розташована Японія, вважаються айни, які з'явилися там ще в часи палеоліту. Ймовірніше, вони прийшли суходолом, з'єднаним у давнину з майбутнім архіпелагом. Згодом внаслідок зміни клімату, викликаного потеплінням, рівень світового океану підвищився, й утворилися Японські острови.

Утім, географічна ізоляція ускладнила, але не припинила контакти з континентом. Між населенням материка й островів відбувався матеріальний та культурний обмін, хоча і не дуже інтенсивний. У другій половині I тис. до н.е. спочатку на острів Кюсю з території Корейського півострова почалося переселення майбутніх японців – *вадзін*, тобто «людей ва» (інша назва – народ *ямато*). Поступово вадзін розселилися на всіх островах архіпелагу. Завдяки своєму знайомству з науковими, технологічними, культурними здобутками китайців вони швидко зайняли пануюче становище серед аборигенного

населення. Крім того, переселення народу ва вплинуло на антропологічний розвиток майбутніх японців, оскільки прибульці були типовими монголоїдами. Змішування з корінним населенням сформувало своєрідний японський расовий тип, хоча японські дослідники й наполягають на існуванні окремої «японської раси». На початку I тис. н.е. на островах виникають перші протодержави, а у III–IV ст. утворилася держава Ямато. Вона швидко розвивалася, у тому числі й завдяки культурним впливам з Китаю (поливне рисівництво, технологія будівництва іригаційних споруд, буддизм, ієрогліфічна писемність тощо).

645 р. в результаті **Великих реформ Тайка** в Японії була зроблена спроба запровадити політичні стандарти Китайської імперії, зокрема сформувати централізовану монархію, що спирається на розгалужену систему апарату управління з урядовців різних рівнів, кодифіковане законодавство, регламентовану державою надільну систему. 670 р. Японія отримала назву Ніппон (від якої пішла самоназва японців) і на деякий час перетворилася на одну з наймогутніших держав Далекого Сходу.

Особливістю історичного розвитку Японії був значний вплив на політичне життя країни аристократичних кланів. Вони вели між собою запеклу боротьбу за розподіл ресурсів та вплив на імператора (*тенно*). У середині VII ст., на початку **ери Тайка** («Великих змін»), була зроблена спроба долучити аристократію до системи управління, перетворивши її на бюрократичну верхівку. Але симбіоз системи провінційного керівництва і місцевої аристократії призвів лише до тимчасової централізації держави. Невдовзі кланові війни знову посилилися.

Середньовічна історія Японії характеризується боротьбою воєнізованих аристократичних кланів за владу. Основою їхньої могутності були загони *самураїв* – японського дрібного служилого дворянства. Час від часу один з кланів перемагав і встановлював своє панування у формі військово-самурайської диктатури на чолі з воєначальником – *сьогун*ом. Звідси пішла оригінальна форма японської державності у формі *сьогунату* певного роду чи групи родів: *сьогунат Мінамото* (1192–1333), *сьогунат Асікага* (1338–1573) і *сьогунат Токугава* (1603–1867). Політичну владу у такій державі здійснював *сьогун* та його уряд-*бакуфу*, імператору-*тенно* залишалися лише ритуальні функції верховного жерця синто.

У середині XVI ст. Японія опинилася у зоні колоніальних інтересів Португалії та Іспанії. Щоб завадити поширенню християнства, припинити проникнення європейських товарів на місцеві ринки, зокрема вогнепальної зброї, що могла підсилити сепаратизм аристократичних кланів, у 1640–1641 рр. *сьогун Токугава Іеміцу* запровадив політику *сакоку*, тобто самоізоляції Японії. Двісті наступних років Японія мала мінімальні контакти із зовнішнім світом – лише два рази на рік було дозволено китайським та португальським купцям привозити предмети розкоші у порт Нагасакі, а японці під страхом смерті не могли за власним бажанням залишити країну.

Бурхливі зміни, які прокотилися світом у XIX ст., зачепили і Японію. У середині століття США силою зброї змусили *сьогунат Токугава* покінчити з політикою самоізоляції і «відкрити» країну. Економічна криза, що настала після

цих змін, призвела до падіння режиму сьогунів. 1868 р. внаслідок комплексу реформ, який отримав назву **Реставрації Мейдзі**, вся влада перейшла до імператора, а Японія розпочала економічну й політичну модернізацію.

У першій половині ХХ ст. Країна Вранішнього Сонця проводила експансіоністську політику, але зазнала поразки у Другій світовій війні. Після цього японські правлячі кола зосередили зусилля на подальшій модернізації. 1947 р. Японію було проголошено конституційною монархією, запроваджено низку реформ, що призвело до лібералізації економіки та пришвидшило розвиток наукоємних галузей. Наслідки перетворень дозволили Японії у 1960–1970-х рр. увійти до складу провідних держав світу. Але «японське економічне диво», яке базувалося на використанні досвіду і технологій західних країн у поєднанні з етикою праці, притаманній японському суспільству, дещо загальмувалося у постіндустріальну добу. Серед інших причин такого становища вчені називають застарілі традиції у галузі трудових відносин, що нагадують стосунки всередині родини. В Японії й зараз у багатьох фірмах практикується пожиттєве наймання на роботу, а заробітна платня залежить не від кваліфікації працівника, а від тривалості його роботи на даному підприємстві. За такої системи, з одного боку, звільнення з роботи за власним бажанням розглядається як зрада, а з іншого – працівники похилого віку, продуктивність праці яких з об'єктивних причин знижується, отримують більшу заробітну платню, ніж кваліфікована молодь.

Релігія. В основі духовного життя японського суспільства знаходиться синтоїзм – анімістична політеїстична релігія. *Синто* («шлях богів») – виключно японська система вірувань. Вважається, що синтоїстом можна народитися від батьків-синтоїстів, але прийняти синтоїзм свідомо неможливо. Це пов'язано з японською міфологією, яка стверджує, що від синтоїстських богів походять виключно японці.

Світ японця-синтоїста оточений духами-*ками*. Вони живуть практично всюди – у струмках, каменях, рослинах, навіть побутові предмети мають власних камі. До речі, тому синтоїзм несумісний з практиками жертвоприношень. Пантеон японських божеств налічує мільйони «мешканців», на чолі яких стоїть Аматерасу – «сяюча богиня Сонця», що створила японську цивілізацію. Крім того, Аматерасу вважається бабусею міфологічного першого японського правителя, а отже, й праматір'ю сучасного імператора, оскільки правляча династія в Японії не переривалася. До речі, камі досить суворі божества, яких можна й розлютити (землетруси і тайфуни також мають своїх камі). Також японці вшановують родових богів-предків. Виконання сімейних обрядів – важлива складова їхнього життя.

Таким чином, синтоїзм вплинув на такі важливі характеристики духовного світу японців, як прагнення жити в гармонії з природою, орієнтація на родинні цінності та культ чистоти. Для синтоїста важливе ненанесення шкоди довкіллю, дотримання чистоти у побуті та стосунках, а не регламентовані молитви або читання богословської літератури. Замість цього японці відвідують синтоїстські храми, де вшановують своїх божеств. У

кожному храмі живе своє божество, тому можна завітати у кілька храмів, щоб вшанувати різних камі.

Японські синтоїстські храми (*дзіндзя*) можуть відвідувати і туристи, тим більше, що вони напрочуд мальовничі та витончені. Але іноземцям потрібно дотримуватися нескладних правил, щоб не образити релігійні почуття місцевих мешканців. Перед храмом стоять *торії* – своєрідні ворота, які відділяють світ людей від обителі божеств. Перед тим, як пройти у торії, потрібно злегка вклонитися божеству, а рухатися до храму слід ближче до краю доріжки – її серединою можуть рухатися лише боги. Перед дзіндзя знаходиться павільйон (*тьодзуя*), де віруючі мають можливість зробити омовіння перед тим, як зайти у храм. Для японців чистота має не лише гігієнічне, але й релігійне значення, оскільки бруд для них ототожнюється зі злом. У тьодзуя потрібно зачерпнути воду спеціальним черпаком, полити спочатку на ліву руку, потім – на праву, потім налити трохи води у ліву руку і сполоснути ротову порожнину (з черпака набирати воду категорично заборонено), а потім нахилити його, злити залишок води на ручку і покласти на місце. Цей обряд обов'язковий за будь-якої пори року.

Взуття перед відвідуванням храму потрібно зняти і залишити у спеціальному місці або взяти із собою. У самому храмі можна виконати ритуальні дії, спрямовані на те, щоб привернути увагу духів-камі: злегка вклонитися, кинути монетку у спеціальний ящик, потім двічі глибоко вклонитися, подзвонити у спеціальний дзвін або плеснути два рази у долоні, щоб покликати камі. Ще раз вклонитися, після чого можна звернутися до божества з проханням. У храмі є можливість придбати різні ритуальні предмети, у тому числі *ема* – дерев'яну дощечку, на якій пишуть побажання та підвішують її у спеціальному місці, щоб духи її побачили.

У VI ст. в Японії поширився буддизм, який, як і у Китаї, злився із синто у своєрідну синкретичну релігію (*рьобу синто*). І синтоїзм, і буддизм, а також японська версія останнього *дзен-буддизм*, мирно співіснують у свідомості японців, а храми обох релігій часто розташовані поруч і розрізняються лише наявністю торій (синтоїзм) або статуй Будди (буддизм). Зазвичай для проведення обрядів з нагоди радісних подій японці звертаються до синтоїзму, а буддистські практики супроводжують смерть людини. Але загалом японці не є глибоко віруючою нацією, участь у релігійних обрядах для багатьох є швидше даниною традиції, а не обов'язковим життєвим кредо.

Особливості національного характеру. На формування японського національного характеру вплинули територіальна ізольованість архіпелагу, що призвела до формування самотньої історико-культурної спільноти, складні географічні умови та обмеженість природних ресурсів. Майже три чверті території Японії – це гірська місцевість, непридатна для ведення сільського господарства. Тому території, де можна було вирощувати рис – основу раціону японців, – ретельно оброблялися. Але природні катаклізми – тайфуни, землетруси, цунамі – могли звести нанівець зусилля людей. У таких умовах неможливо було вижити без об'єднання колективних зусиль, зокрема з метою

відновлення зруйнованих іригаційних споруд. Одна родина, без допомоги родичів, була приречена на поразку в боротьбі з силами природи.

Це сприяло формуванню у характері японців таких рис, як працелюбність, терплячість, дисциплінованість, організованість, акуратність, ретельність. Для них однією з найважливіших характеристик людини є відданість – сім'ї, фірмі, державі, відчуття колективізму. Для японця не є проблемою підпорядкувати особисті інтереси колективним, не демонструвати власну індивідуальність, не протиставляти свою думку колективній волі. Він спокійно ставиться й до тривалого робочого дня, й до нетривалої відпустки. Для нього немає нічого екстраординарного у тому, щоб розпочати працю на годину-дві раніше визначеного часу, а піти додому пізніше офіційного закінчення робочого дня. Подекуди стосунки всередині трудового колективу будуються на засадах патерналізму, на зразок кланово-сімейних. Така особливість трудової етики японців значною мірою зробила можливим «японське економічне диво» 1960–1970-х рр. Водночас японці – «ідеальні туристи»: вони намагаються триматися разом і чітко виконують настанови гіда. Але це не означає того, що вони позбавлені власної індивідуальності. Для них пріоритетом є відчуття себе як члена певної соціальної групи.

Японці впевнені в унікальності й неповторності своєї Країни Вранішнього Сонця, її культури і духовних здобутків, які підживлюється національною міфологією та релігією. Досягнення інших народів, запозичені свого часу, вони органічно включили у власний культурний контекст.

Синтоїстські вірування вплинули на багато аспектів життя японського суспільства. Наприклад, прагнення жити у гармонії з природою – один з наріжних каменів японської культури. Оскільки японці вірять, що у кожного предмета є душа, то дуже важливо встановити дружні стосунки з оточуючим світом.

Для жителів Японії природно бачити гармонію всюди: у цвітінні сакури, у зміні пор року, в опаданні листя з дерев тощо. Таке унікальне явище, як сад каменів, важко уявити у культурі будь-якого іншого народу. Натомість японці вбачають у сухих садах і естетику, й духовний зміст. Так само суто японськими є деякі свята, зокрема *Ханамі* та *Тюсю но мейгецу*. Ханамі – це традиція колективного милування цвітінням сакури – символу Японії. Не тільки родини, але й цілі виробничі колективи у цей день виїждять на природу і влаштовують пікніки під квітучими деревами. В Японії є ханамі й інших рослин – сливових дерев, тюльпанів, конвалій тощо. Про час цвітіння кожного з них засоби масової інформації повідомляють заздалегідь. *Тюсю но мейгецу* («День милування повним місяцем») відзначають у середині вересня, й це свято також є віддзеркаленням ідеалів японської естетики.

Традиції, звичаї, поведінкові стереотипи. Для японців характерна надзвичайна доброзичливість і ввічливість у стосунках, стриманість у прояві почуттів. Традиційна форма вітання – уклін (*одзики*). Японці вклоняються також під час прощання або на знак подяки. Глибина поклону залежить від статусу співрозмовника, його місця у суспільній чи родинній ієрархії. Вітаючись з європейцем, знання ним усіх правил одзики не вимагається,

достатньо лише нахилу голови. Водночас вітатися за допомогою рукостискання, як це прийнято на Заході, не варто, якщо японець першим не простягне руку.

Жителі Японії цінують особистий простір, тому потрібно поважати дистанцію, яку вони встановлюють між собою та співрозмовником. Не варто намагатися обійняти японця, поплескати його по плечу чи взяти за лікоть. Публічні поцілунки в Японії не прийняті. Взагалі, японці уникають відкритого прояву емоцій на людях. Тому може статися, що «щира японська посмішка» є насправді намаганням показати, що життєві негаразди людина сприймає з гідністю, не перекладає їх на чужі плечі та не втягує інших у власний емоційний фон.

В Японії існує культ чистоти, який має витоки у синто. Для японця чистота і порядок – у житлі, на роботі, на подвір'ї, особиста гігієна – важливі константи життя. Одним з аспектів цієї життєвої максими є практика знімання вуличного взуття у приміщенні – під час відвідування храмів, інших публічних закладів, на роботі, вдома. В Японії всі приміщення спроектовані таким чином, щоб чітко відокремити зону, де заборонено перебувати у вуличному взутті. У будинку чи квартирі японця поруч з вхідними дверима знаходиться *генкан*, де потрібно залишити взуття, яке потрібно поставити так, щоб воно «дивилося» на вхідні двері. Решта приміщень мають підвищений рівень підлоги – там дозволяється знаходитися у спеціальному домашньому взутті, виключаючи зону *татамі*.

Взуття потрібно знімати і під час відвідування інших закладів. Наприклад, у ресторанах традиційної японської кухні – перед місцем трапези. Для перебування у навчальних закладах, в офісах тощо японці використовують змінне взуття для приміщень (*увабакі*), яке зберігається у спеціальних шафках (*гетабако*).

Одним з важливих елементів японського побуту є *татамі* – мати з тростини і рисової соломи, якими вкривають підлогу, дуже зручні та гігієнічні. Етикет поведінки на *татамі* забороняє ставати на них у взутті, навіть домашньому, а також босоніж. На *татамі* дозволяється перебувати лише у шкарпетках, щоб не пошкодити матеріал, з якого він сплетений. Отже, туристам, яких запросять відвідати японське помешкання, рекомендується мати пару чи дві чистих білих шкарпеток. Крім того, потрібно пам'ятати, що в Японії прийнято сидіти на колінах, підібгавши ноги під себе і з прямою спиною, у позі *сейдза*. Категорично забороняється простягати ноги вперед, особливо у бік співрозмовника. Поза *сейдза* обов'язкова під час урочистих подій, ділових зустрічей, офіційних прийомів. У більш неформальній обстановці чоловіки (але не жінки) можуть сидіти у позі *агура* зі схрещеними ногами.

Житло. Традиційні японські будинки – легкі каркасні споруди на невисоких палях. У селах таке житло (*мінка*) зустрічаються й зараз, а міські одно-двоповерхові будинки називаються *матія*. Японці настільки унікально облаштовують свій життєвий простір, що навіть модернізоване помешкання, обладнане найсучаснішою побутовою технікою, легко класифікується як японське за характерними і виразними ознаками.

Естетика японського традиційного будинку вирізняється лаконізмом, гармонійністю та витонченістю. Після генкана-передпокою розташовані кімнати. В аутентичному японському житлі це одна кімната-*васіцу*. Вона ділиться спеціальними переносними перегородками *сьодзі* з ковзаючими дверима-*фусіма* на окремі приміщення. Таким чином, внутрішній інтер'єр можна змінювати в залежності від потреб, а також регулювати циркуляцію повітря у приміщенні. Для внутрішнього оздоблення використовується цупкий японський папір *васі* – тонкий, міцний, гігроскопічний і майже прозорий. Ним обклеюють стіни, двері, роблять абажури. На вікнах функцію штор виконують *сьодзі* з *васі* у вигляді решітки. *Васі* настільки зручний та якісний, що навіть наявність сучасних оздоблювальних матеріалів не призвела до занепаду традиційного паперового виробництва Японії. 2014 р. папір *васі* завдяки своїм унікальним властивостям було внесено до Репрезентативного списку нематеріальної культурної спадщини людства.

Обов'язковим елементом центральної кімнати будинку, де приймають гостей, є *токонома* – ніша у стіні, прикрашена ікебаною, живописним сувоєм, ароматними паличками тощо. Підлога кімнат вистелена татамі, меблів мало. Їжу японці приймають за низенькими столиками, функції стільців виконують плоскі подушки-*дзабутон*, які кладуть на татамі. Замість ліжок використовуються матраци-*футони*. Вдень їх прибирають у спеціальні шафи. У ванній кімнаті *о-фуро* прийнято спочатку прийняти душ, і лише після цього зануритися власне у ванну. Перебуваючи в японському традиційному будинку, потрібно пам'ятати, що там немає зачинених дверей. Тому перед тим, як зайти до кімнати, потрібно попередити господарів, а потім двома руками посунути *фусіма* у бік.

Сучасна Японія – країна з високим ступенем урбанізації. Переважна більшість її мешканців живе у містах, зазвичай у невеликих квартирах. Але навіть якщо господарі надають перевагу західному стилю життя та облаштовують помешкання в європейському стилі, все одно принаймні одна з кімнат буде мати нішу-*токонама*, татамі та інші елементи японської стилістики.

Специфіку японського житла гості країни можуть відчуті у готелях-*рьоканах*, на які була переобладнана частина традиційних будинків. У цих готелях номери виконані із застосуванням усіх японських традицій: замість ванної кімнати пропонується *о-фуро*, гості сплять на *футонах*, кожному відвідувачу видають халат-*юкату*, а меню складається зі страв японської кухні. Деякі *рьокани* мають власні *онсени* – традиційні для Японії купальні на гарячих джерелах. У *рьоканах* вищого класу (там немає системи зірок) від гостей вимагається дотримуватися етикету. Туристам під час відвідування *онсенів* потрібно мати на увазі, що для японців характерне негативне ставлення до татуювання, його демонстрація вважається неприйнятною. Для таких гостей персонал може запропонувати спеціальні пластирі, якими можна прикрити малюнок на тілі.

Одяг. Японським національним костюмом є *кімоно* – широкий халат, який запинається на правий бік і підв'язується паском-*обі*: у жінок – вище талії, у чоловіків – на стегнах. Зараз *кімоно* не є повсякденним одягом. Сучасні

японці надають перевагу європейському вбранню. Але існують випадки, коли кімоно є обов'язковим, зокрема під час урочистих подій. Повний комплект національного одягу з усіма аксесуарами нараховує понад півтора десятка предметів, і щоб одягнути його, потрібні послуги спеціаліста. Тому далеко не всі японці мають у своєму гардеробі власне кімоно, а за потреби звертаються до фірм прокату. Крім того, у деяких професіях кімоно є робочим одягом – у працівників рьоканів, майстрів чайної церемонії, служителів синтоїстських храмів тощо.

Водночас популярністю користується *юката* – легке кімоно з бавовни чи льону. У сучасній Японії юкату одягають влітку, під час відпочинку, або як домашній одяг. У готелях юката входить до комплекту, який видається гостям.

Гастрономічні традиції. Самобутність Японії сповна виявилася в її гастрономічній культурі. Харчовий комплекс суспільства сформувався відповідно до природних умов. Відсутність вільних земель, потрібних для розведення великої рогатої худоби, практично вивела з раціону яловичину та інші м'ясопродукти. З іншого боку, острівне розташування країни обумовило широке і різноманітне використання риби і морепродуктів, у тому числі водоростей.

Основа японської дієти – *гохан*, тобто рис, зварений без додавання жиру, солі та спецій. Він виконує роль основної їжі – *сюсьоку* (аналогічно з китайським чжуші). Для збалансованості харчування використовується додаткова їжа *фукусьоку* – овочі, риба, морепродукти у сирому вигляді або приготовлені різними способами. Фукусьоку урізноманітнює смакову палітру та забезпечує організм людини білками та вітамінами. Такий харчовий комплекс виявився оптимальним – у сучасному світі японці вважаються однією з найбільш здорових націй світу з найдовшою тривалістю життя.

2013 р. традиції японської кулінарії *васьоку* були внесені до Нематеріальної культурної спадщини людства. Слід наголосити, що васьоку – це не високе кулінарне мистецтво, а культура домашнього харчування. Вона ґрунтується на таких засадах: мінімальна обробка натуральних інгредієнтів, відсутність напівфабрикатів, використання продуктів залежно від сезону, що забезпечує їх гармонійне поєднання, невеликі порції.

Для японців важливе значення має естетика подання страв. Притаманні їм прагнення до гармонії та витонченості сповна проявилися у культурі сервірування столу. Це характерно не лише для урочистих бенкетів чи сімейних обідів, а навіть під час приготування *бенто* – порційного обіду на одну людину, який беруть з собою школярі, студенти, працівники офісів. Підбір продуктів, їхнє приготування та сервірування у контейнері японці довели до рівня мистецтва. Тому звичний для багатьох країн ланч-бокс в Японії може бути схожий на мініатюрний витвір кулінарного мистецтва. У супермаркетах Японії є можливість придбати бенто з будь-яким асортиментом продуктів харчування. Існують навіть фірми, що спеціалізуються виключно на доставці бенто в офіси.

В японській кухні найбільше цінується термічно не оброблені продукти у натуральному вигляді. Яскравим прикладом такого підходу є *суші* та *сашімі* – страви з сирої риби або морепродуктів, які вже давно є візитівкою Японії. Але

якщо скуштувати суші зараз можливо практично у будь-якій країні, то рибу фугу мають право готувати японські кухарі лише за наявності спеціальної ліцензії. Тому поціновувачам гастрономічного екстремального туризму, що бажають поласувати цим смертельним делікатесом, потрібно завітати до Японії.

Культура вживання їжі в Японії подібна до китайської й передбачає використання паличок *хасі*. Основні правила користування ними такі самі, як у Китаї: не махати ними, не занурювати у суп, не наколювати шматки їжі тощо. Крім того, неприпустимо встромляти хасі у страву та передавати їжу з однієї пари паличок до іншої – це поховальні звичаї.

У Китаї японці запозичили також традицію чайної церемонії, але, як і в інших випадках, наповнили ритуал власною естетикою. До атрибутики чайної церемонії Японії належить як сам ритуал заварювання та споживання зеленого чаю, так і місце, де він проводиться. Дійство відбувається у чайному будиночку *тясїцу*, розташованому у невеликому пейзажному саду (*тяніва*). Через сад прокладена спеціальна стежка (*родзі*), йдучи якою людина повинна позбутися мирських турбот і налаштуватися на майбутню церемонію. Таким чином, у японському чайному ритуалі втілюється прагнення до естетичної досконалості, яка має допомогти досягнути стану гармонії з оточуючим світом.

Свята. Свята мають велике значення у житті японців, трудовий кодекс яких не передбачає тривалих відпусток. Тож під час свят мешканці країни можуть розслабитися, провести час з близькими людьми. **Новий рік** японці відзначають, як і багато інших народів світу, у ніч на 1 січня за григоріанським календарем. На ці дні зазвичай припадає кілька вихідних днів, коли зачиняються державні та приватні установи. Тому японці прагнуть поєднувати новорічні свята з відпусткою. Вони прикрашають будинок, встановлюють біля входу *кадомацу* – композицію з хвойних дерев та бамбуку, присвячену синтоїстським божествам, а біля родинного вівтаря – пірамідку з рисових кульок-*моті* та мандаринів, відвідують храми, дарують рідним подарунки тощо.

В японському календарі можна знайти й інші свята, характерні для європейських держав, які мешканці Країни Вранішнього Сонця творчо долучили до свого культурного контексту. Наприклад, **День св. Валентина** в Японії перетворився на свято чоловіків. У цей день дівчата і жінки дарують своїм близьким шоколад. Але через місяць, 14 березня, у т.зв. **Білий день**, уже чоловіки дарують своїм коханим білий шоколад.

В Японії прийнято урочисто й оригінально відзначати важливі етапи соціального буття людини. Наприклад, на другий понеділок січня припадає **День повноліття** – свято тих, кому виповнилося 20 років. 15 вересня – це **День поваги до літніх людей**. Але найбільш цікавими й оригінальними є свята на честь дітей: Свято дівчат **Хіна мацурі**, День дітей **Кодомо но хі** та Свято «Сім – п'ять – три» **Сіті-го-сан**.

3 березня, на **Хіна мацурі**, у будинках, де є маленькі дівчатка, влаштовують невеликі виставки-піраміди з ляльок у багатому історичному

вбранні. У цей день дівчатам бажають щастя, а коли свято закінчується – ляльок прибирають, щоб дівчинка щасливо вийшла заміж.

5 травня відзначається **Кодомо но хі**, яке до 1948 р. було Днем хлопчиків (*Танго-но секку*). У цей день на честь синів біля будинків вивішують паперові вимпели у вигляді коропів – символів життєвої мужності (в японській міфології той короп, що зміг подолати крутий водоспад, перетворюється на дракона), а на спеціальних платформах виставляються ляльки-самурії. Біля будинку на жердині вивішують коропів-*коіноборі* на честь батька, матері і кожного з їхніх синів. Втім, в останні роки можна побачити також вимпели на честь доньок.

Свято **Сімі-го-сан** припадає на 15 листопада. Воно символізує важливі етапи життя дитини. Японці вважають, що у 3 роки немовля перетворюється на дитину. У 5 років хлопчики вперше одягали широкі штани-*хакама*, а семирічні дівчатка підв'язували кімоно паском-*обі*. Зараз у цей день трирічні діти, п'ятирічні хлопчики і семирічні дівчатка у національному вбранні відвідують з батьками синтоїстські храми, після чого батьки роблять урочисті фотографії своїх дітей і дарують їм подарунки.

З синтоїстськими практиками пов'язані й інші важливі свята, зокрема **Хацу-мія-маїрі**, або «Перше відвідування храму». У цей день немовля, якому вже виповнився місяць, «представляють» духу-покровителю храму. До Дня дітей у багатьох храмах проводять фестиваль **Накі-сумо**, під час якого бійці-сумо з немовлятами на руках корчать страшні пики і повинні так налякати «свою» дитину, щоб вона заплакала першою. Японці вірять, що дитячий плач відлякує злих духів, тож переможцем вважається те немовля, що завололо першим і найгучніше.

Багато туристів прагнуть відвідати релігійні свята-*мацурі*, які проводять синтоїстські храми. В останні роки релігійні мацурі (яп. «свято») все більше перетворюються на фестивалі, що приваблюють гостей країни своєю яскравістю та екзотичністю. Вони не регламентуються ані календарно, ані обрядово. Кожний храм може проводити своє мацурі а то й декілька мацурі на рік. Під час свята японці проносять вулицями місцеве божество на спеціальному паланкіні-*мікосі* – своєрідному переносному святилищі. Програма такої «прогулянки» з камі залежить від храму, місцевості, пори року традицій місцевої спільноти. Так, свято **Аой Мацурі** у Кіото включає ходу учасників в історичному японському одязі, а під час **Хадака Мацурі** (Окаяма) учасники одягнені лише у пов'язки-*фундосі* на стегнах. **Гіон Мацурі** у Кіото супроводжується парадом яскравих візків, а під час **Сандзя мацурі** вулицями Токіо впродовж трьох днів носять три мікосі з камі.

Хода може тривати цілий день чи декілька днів, вона обов'язково багатолюдна і дуже гучна, оскільки японці вірять, що камі люблять гамір. У деяких містах мікосі ще й розкочують у різні боки, щоб камі було веселіше. Загалом важко підрахувати, скільки фестивалів-мацурі проводиться щороку в Японії. Більше тридцяти таких регіональних свят, під час яких вулицями міст камі «носять» на ношах-мікосі або «возять» у ритуальних візках, увійшли до Нематеріальної культурної спадщини людства під назвою «**Парад повозок Яма, Хоко та Ятай**».

Також до списку були внесені ритуальні практики *райхо-сін*, тобто відвідування будинків японців «божествами», одягненими у відповідні костюми та масках. Вони допомагають мешканцям виганяти зло з подвір'я, молитися про урожай, за здоров'я близьких тощо. Привід і дата відвідування варіюються в залежності від регіону.

Ремесла, сувенірна продукція. Особливості японської естетики сповна відобразилися у традиційному декоративно-прикладному мистецтві. Японські майстри шукають натхнення серед явищ природи і намагаються передати її красу і мінливість. Вони тонко відчують матеріал, прагнуть підкреслити його природню фактуру з найбільшим ефектом. Тому вироби японських майстрів відрізняються простотою форм та витонченою елегантністю. У сучасній Японії традиційні ремесла продовжують розвиватися, забезпечуючи продукцією сувенірний ринок. Туристи зазвичай купують у країні яскраві парасольки, віяла, дерев'яні шпильки для зачісок, нецке, статуетки-*окімоно*, маски для театру «*Но*» тощо.

Але в Японії збереглися й традиційні унікальні промисли. Наприклад, у префектурах Івате та Фукусіма, де вирощують лакові дерева, виробляють традиційний лаковий посуд *урусі*, що попри лаконічні форми виглядає напрочуд витончено. Інші майстри за допомогою техніки *цугару-нурі* створюють лакові вироби з різноманітними візерунками. У місті Кано префектури Гіфу зберігається мистецтво виготовлення парасольок *дзя-но-ме-гаса* з паперу васі на бамбуковому каркасі. Легкі та яскраві, але водночас міцні й водотривкі, вони використовуються під час свят, а також для прикрашення інтер'єрів.

Глибини століть сягає японське мистецтво розпису ширм *бьобу*. У середньовічній Японії паперові ширми, розписані пейзажами та каліграфічними написами, прикрашали покої аристократії. Вони й у сучасних умовах не втратили свого функціонального призначення поділяти кімнату на окремі зони. Зокрема, бьобу є обов'язковим атрибутом рьоканів. Попри переведення процесу виготовлення ширм на автоматизовану основу, найкращі майстри продовжують дотримуватися старовинної технології та передають таємниці ремесла учням. Під час святкування Гіон Мацурі у Кіото деякі родини відкривають свої будинки для бажаючих, щоб продемонструвати власні, не рідко унікальні бьобу.

Японія має давні і багаті традиції керамічного виробництва. У країні функціонують різні школи кераміки, які виробляють продукцію, у тому числі посуд для чайної церемонії, за старовинними рецептами: *нерікомі*, *сомаякі*, *раку*, *бідзен*, *мінгей* та ін. Так само зберігаються в країні й інші народні промисли: мистецтво виготовлення чайних скриньок *каба-дзайку* з кори сакури, чавунних чайників *намбу теккі*, складання паперових фігурок *орігамі*, традиційне мистецтво квіткових композицій *ікебана*, виготовлення традиційних прикрас для жіночих зачісок *кандзасі*, дерев'яних іграшок — коників *міхару-гома*, ляльок *кокесі*, вишивання шовком на м'ячах *темарі* та багато інших унікальних ремесел.

Звичаї і традиції національних меншин в Японії. Серед загалом монолітного населення країни виділяються етноси, які склалися історично і мають власні традиції.

На острові Хоккайдо і досі проживають айни – нащадки корінного населення Японії. Вважається, що їхня кількість становить 20–25 тисяч осіб. Точно підрахувати важко, оскільки через багаторічну дискримінаційну політику влади більшість з них японізувалася. Зараз урядові кола Японії не лише визнали за айнами статус корінного народу японських островів, але роблять кроки щодо збереження їхньої традиційної культури. Зокрема, на Хоккайдо відкрито музей айнської історії та культури, а традиційні ритуальні танці цього народу внесені до списку Нематеріальної культурної спадщини людства.

Іншу політику уряд проводить стосовно мешканців Рюкюських островів у Східно-Китайському морі. Хоча чисельність рюкюсців становить близько 1,3 млн осіб тільки у префектурі Окінава, їхній статус як етнічної меншини на офіційному рівні не визнано. Уряд вважає рюкюсців за етнографічну групу японців, хоча вчені наголошують на різних шляхах формування етносів. Зокрема, вважається, що цей народ не зазнав впливу міграційних потоків з континенту. Рюкюсці розмовляють на рюкюській мові, яка нараховує декілька діалектів (водночас у самій Японії вважається діалектом японської), мають певні відмінності у релігійних практиках, відрізняються особливими традиціями матеріальної і духовної культури.

КОРЕЯ. На сьогодні існують дві корейські держави, розташовані на однойменному півострова та навколишніх островах, – Республіка Корея (РК) і Корейська Народно-Демократична Республіка (КНДР).

Поділ Кореї – це наслідок розмежування зон відповідальності між країнами-переможницями у Другій світовій війні. Північна територія опинилася під впливом СРСР, на неї були поширені радянські стандарти в галузі політики, економіки, суспільних відносин, культури тощо. Зараз у країні встановлено жорсткий тоталітарний режим, уряд країни проводить ізоляціоністську політику. Туристичні контакти КНДР майже з усіма країнами припинені. Про життя північних корейців до світових ЗМІ потрапляють лише поодинокі повідомлення.

Республіка Корея була утворена на південній частині півострова, на території, що входила до зони відповідальності США. Внаслідок успішних економічних і політичних реформ, проведених у другій половині XX ст., Південна Корея перетворилася на розвинуту індустріальну державу. За швидкі темпи економічного розвитку РК, разом з Сінгапуром, Гонконгом, Тайванем, входить до т.зв. «четвірки молодих азійських тигрів».

Населення. І Республіка Корея, і КНДР – моноетнічні держави, 98% населення яких складають корейці. Вони належать до східно-азійської гілки монголоїдної раси і розмовляють корейською мовою, що вважається ізольованою.

В якості автоетноніма (самоназви) корейці КНДР використовують термін *чосон сарам*, тобто «люди країни Чосон», а південні корейці – *хангук сарам*, «люди країни Хан».

Історія. Історія корейської державності розпочинається у I тис. до н.е., коли на півострові утворилася перша корейська держава Чосон. На початку II ст. до н.е. вона була завойована Ханьською імперією, але після занепаду останньої корейські державотворчі традиції відновилися. На півострові утворилися три держави – Когурьо, Сілла та Пекче, які воювали між собою за домінування. Час від часу одна з держав перемагала у цій боротьбі й об'єднувала корейців під владою своєї династії. Китай активно брав участь у внутрішніх політичних корейських процесах, або проводячи відверту експансіоністську політику, або нав'язавши корейським царям-ванам свій протекторат.

Таким чином, корейська держава розвивалася під сильним культурно-цивілізаційним впливом Китаю, запозичивши у могутнього сусіда його технологічні надбання (у тому числі поливне рисівництво), політичні стандарти, буддистську релігію, ієрогліфічне письмо. Але навіть з огляду на досить сильні процеси китаїзації знаті, корейці змогли зберегти самобутню культуру. Певною мірою, цьому сприяло й те, що з 1637 р. до останньої чверті XIX ст. Корея проводила політику самоізоляції.

Релігія. На формування культурної ідентичності населення півострова найбільше вплинули буддизм і конфуціанство, які прийшли з Китаю. Зараз серед віруючих корейців, яких приблизно половина від всього населення Республіки Корея, найбільш поширені буддизм, католицизм та протестантизм. Загалом корейці не відзначаються особливою релігійністю.

Особливості національного характеру. На формування корейського національного характеру вплинули складні умови життя й ведення господарства (обмежена ресурсна база, нестача земель сільськогосподарського призначення) та цивілізаційний вплив Китаю. Важливими рисами менталітету корейців є працелюбність, дисципліна, наполегливість, ввічливість, шанування національних традицій. Вони цінують родинні стосунки, що є відголоском сімейно-кланових зв'язків, без яких у давнину було складно вижити. Підтримка родини дуже важлива для жителів півострова. Для них характерна повага до старших, участь у сімейних обрядах та урочистостях. У корейських родинах існує особливо шанобливе ставлення до батька та старшого сина. Дітей виховують у дусі послуху і поваги до старших. Під час укладання шлюбу схвалення вибору з боку батьків досі має значення для молодят.

При написанні корейських імен на першому місці ставиться прізвище, а потім – власне ім'я. Жінки під час укладання шлюбу не беруть прізвище чоловіка, але діти носять ім'я батька.

Одяг. Сучасна Республіка Корея – країна, що розвивається швидкими темпами. Процеси модернізації захопили не лише економіку і політичну сферу, аке й значною мірою вплинули на стиль життя суспільства. Зараз на вулицях корейських міст навряд чи можна зустріти людину, одягнену у традиційний

одяг *хабнок*, крім фестивалів, національних свят або родинних церемоній. В інших випадках корейці надають перевагу європейському одягу.

Житло. Модернізація та вестернізація вплинула й на інші аспекти матеріальної культури Південної Кореї. Традиційне корейське житло-*ханок* будувалося фасадом у двір і було оснащене оригінальною системою опалення *ондоль*: під дерев'яною підлогою прокладалися димарі, якими гаряче повітря від вогнища виводилося назовні. Корейці шанобливо ставилися до домашньої підлоги. У помешканні, зокрема, заборонялося ходити у взутті. Сад з квітами, навіть маленький, був обов'язковим елементом життєвого простору.

Система «теплої підлоги» й нині поширена у Кореї, хоча замість теплого повітря застосовують гарячу воду або електропідігрів. Відповідно корейські меблі пристосовані для «життя на підлозі»: вони низькі, компактні та легко пересуваються. Кімнати у традиційному корейському будинку позбавлені чіткого функціонального призначення. Під час обіду до кімнати заноситься низенький столик *собан*, вже сервірований, а потім його прибирають. Вночі корейці можуть спати на теплій підлозі, а на день – прибирати постіль. Водночас для інтер'єру кімнат, які не мають ондоля, часто використовують європейські меблі.

Гастрономічні традиції. Основою національної кухні корейців є рис. Його готують, як і в Японії, на парі й без солі. До рису подають м'ясні страви (свинина, птиця), рибу і морепродукти, локшину, різноманітні супи. Відомою у всьому світі корейську національну кухню зробили закуски *панчхан*, які подаються до основної страви невеликими порціями. Вони можуть бути двох видів: *кімчі* – гострі засолені овочі (пекінська капуста, морква, огірки, редька) та *наміль* – злегка обсмажені овочі, також гострі за рахунок використання червоного перцю. Корейський рецепт приготування кімчі включений до збірника міжнародних харчових стандартів «Кодекс аліментаріус».

Іншими стравами – символами корейської кухні – вважається *пібімнан*, який готується з вареного рису, овочів, яловичини, яйця та гострої пасти *кочуджан*, що перемішується безпосередньо перед подачею до столу, та маринована яловичина-гриль *пультгогі*.

У Кореї прийнято їсти паличками або пласкими ложками (для супів). Корейські палички для їжі *чоккорак* відрізняються від китайських та японських – вони тонкі і зроблені з металу.

Свята. Республіка Корея живе за григоріанським календарем, до якого прив'язані урочистості державного рівня. Водночас зберігається традиція відзначати деякі свята за місячним календарем. Так, крім звичного для європейців Нового року, мешканці півострова святкують *Соллаль* – корейський Новий рік у перший день місячно-сонячного календаря (як у Китаї). Цей день прийнято проводити у родині, відвідувати батьків. Діти виконують обряд *себе* – глибокий уклін перед батьками як знак подяки і форма вітання з Новим роком.

Іншим важливим святом корейців є *Чхусок*, який відзначають на 15-й день 8-го місяця, у вересні. Свято пов'язане із сільськогосподарськими традиціями збору врожаю. Для сучасних корейців це передусім привід зібратися з родичами за святковим столом, великою родиною або усім кланом,

та провести обряд поминання предків з підношенням плодів нового врожаю. Обов'язковою стравою на столі є *сонпхьон* – різнокольорові рисові пиріжки з начинкою. На вулицях відбуваються народні гуляння, виступають танцювальні колективи, проводяться змагання з корейської боротьби, різноманітні розваги. На святкування Соллала та Чхусока, навіть у родинному колі, корейці можуть одягнути національне вбрання ханбок.

У календарі корейців важливе місце займають свята, пов'язані з родинними подіями. Найурочистішими з них є перша річниця дитини, весілля та 60-ліття.

Свято першого року життя дитини називається *Тольджанчхі* й супроводжується важливим ритуалом. Малечу, одягнену у святковий ханбок, саджають за стіл, на якому розставлені страви і розкладені різні предмети. Вважається, що від того, який предмет візьме першим дитина, залежить її життя і вибір майбутньої професії. Тому сучасні батьки, разом з традиційними книгами, чорнилом, мотузкою (символізує довге життя). грошима, можуть покласти комп'ютерну мишу.

Святкування 60-річчя пов'язане з впевненістю, що людина, яка досягла такого поважного віку, отримала безцінний життєвий досвід. Урочисто відсвяткувати *Хвангаб*, тобто 60-річчя батьків, є святом обов'язком дітей. Вони накривають стіл і запрошують гостей. У сучасній Кореї тривалість життя населення суттєво вища, тому все частіше урочисто святкують також 70-річчя.

З релігійних свят у Кореї відзначають *День народження Будди* і *Різдво*.

Ремесла, сувенірна продукція. Самобутній і багатий духовний світ корейців відбився в їхньому декоративно-прикладному мистецтві. Традиційні промисли дбайливо зберігаються і водночас орієнтуються на нового споживача, у тому числі туриста. Корея завжди славилася виробництвом високохудожніх меблів з лакованого дерева, прикрашених інкрустацією з перламутру. У старовину у багатих будинках вздовж стін стояли спеціальні комоди, багато прикрашені інкрустацією, що виконували функції шаф для одягу та постелі. Зараз туристи купують на згадку про відвідування країни лаковані дерев'яні з перламутром набори для письма, візитниці, скриньки, пудрениці. Також розвивається керамічна галузь, у тому числі виробництво кераміки стилю *селадон* сіро-зеленого кольору. Зберігається мистецтво виробництва глиняного посуду *онггі*, який ідеально підходить для маринування й зберігання кімчі. Корейці з давніх часів займалися культивуванням женьшеню. Продукти його переробки (настойки, косметика тощо) користуються популярністю у гостей країни.

МОНГОЛІЯ. Монголи – збірна назва групи монголоїдних народів, які здавна обжили степові райони Східної Азії. За своєю расовою приналежністю вони є типовими представниками континентальних монголоїдів.

Більша частина монголів проживає у Китаї, в автономному районі Внутрішня Монголія. Його північний кордон межує з державою Монголія, що за розмірами території входить до двадцятки найбільших країн світу (19-те

місце). У самій Монголії проживає трохи більше 3 млн. осіб, майже половина з них є мешканцями столиці Улан-Батора.

Населення держави загалом однорідне: більше 90% жителів – монголи, мова спілкування – монгольська (алтайська мовна сім'я). В середині свого етнічного масиву монголи розпадаються на окремі групи (*халха, ойрати, буряти* та ін.), які сформувалися на базі племінних об'єднань, що історично мешкали на цій території. У державі існують етнічні групи немонгольського походження, найбільшою з яких є казахи (бл. 8%). Деякі народи Монголії – унікальні. До таких етносів належать, зокрема, тюркомовні *цаатани* (самоназва – *духани*) на північному заході країни. Їхня кількість становить трохи більше 200 осіб. Цаатани мають самобутні культурні традиції і оригінальний для Монголії господарсько-культурний комплекс тайгового оленярства.

Історія. Територія, на якій відбувалося формування монгольського етносу, визначається своєрідними природно-кліматичними умовами. Більшість сучасної Монголії займають рівнинні території – степ, напівпустелі і пустеля Гобі, у давнину найкраще придатні для номадичного типу господарювання. Влітку кормів було вдосталь. Малосніжні зими, хоча й холодні, давали можливість худобі харчуватися висушеною травою прямо на пасовиськах. Таким чином, скотарі постійно переганяли свої стада у пошуках пасовиськ, які давали достатньо їжі для їхніх тварин. Кочівники жили родами, охороняючи пасовиська своєї худоби від зазіхань сусідів. Родинні зв'язки цінувалися у середовищі степняків дуже високо, оскільки самотужки вижити у тих умовах було важко.

Кочове скотарство вплинуло на всі сторони життя степових народів, у тому числі на процеси державотворення. Державність у монголів існувала у формі кочових імперій (*орда*). Найвищий період розвитку монгольської державності припадає на XIII–XIV ст., коли її територіальна експансія досягла на Заході земель Русі, Польщі, Угорщини, Чехії, а на Сході вони захопили Китай (Юаньська імперія). Але ці завоювання не призвели до стійкої державотворчої традиції. Монгольська імперія виявилася неміцним політичним утворенням. Невдовзі між родами і племенами, що входили до її складу, розпочалася гостра боротьба за домінування, чим скористалися сусідні країни.

Як окрема держава Монголія постала лише у 1920-х рр. До 1991 р. вона перебувала в орбіті впливу СРСР, чим пояснюються певні особливості релігійних настроїв населення. Зокрема, більше третини мешканців Монголії вважають себе атеїстами.

Релігія. Серед віруючих Монголії більше половини сповідують буддизм ламаїстського напрямку, що потрапив до країни з Тибету. Але ламаїзм завоював свої позиції у Монголії лише у XVI ст. До того релігією монголів, як і багатьох інших кочових народів, був шаманізм. Зараз він потроху відновлює свої позиції. Сьогодні у країні можна все частіше зустріти *обо* (*обоо*) – піраміди з камення, прикрашені стрічками та прапорцями. Вони розташовуються зазвичай обабіч доріг, біля озер, на гірських перевалах тощо. Так у монгольських народів, які не будували храмів, було прийнято вшановувати духів певної

місцевості. Кожний монгол, який проїздив повз обо, повинен був тричі обійти святилище. Сучасні монголи поважають звичай, хоча можуть об'їхати обо тричі на автомобілі або, якщо зупинитись не має можливості, тричі просигналізувати на честь місцевих духів.

Матеріальна культура. Самобутність матеріальної культури, традицій та звичаїв монгольського народу визначило поєднання природного середовища з господарським комплексом кочового скотарства.

Житло. Традиційним житлом монгольських народів є конусоподібна *юрта*, що представляє собою каркас з жердин, вкритий шкурами тварин або шматками повсті. Вона ідеально пристосована до кочових умов життя, легко розбирається й збирається на новому місці після перекочівлі, захищає від сильного вітру, зберігає взимку тепло. Попри зовнішню простоту, юрта відображає особливості соціального світу номадів. Внутрішній простір житла чітко поділений на жіночу (східна) і чоловічу (західна) половини. Спеціальне місце в юрті призначене для вівтаря, є також гостьова зона.

У ХХ ст. у різних регіонах Монголії були знайдені поклади корисних копалин і розпочався їхній видобуток. У цих місцевостях з'явилися міста, забудовані типовими багатоповерховими будинками. Але юрти й досі не поступилися місцем сучасній архітектурі. Вони незамінні у побуті скотарів.

У монголів зберігається комплекс з традицій і заборон, пов'язаних з охороною свого домашнього простору. Зокрема, заборонено свистіти (щоб не накликати злих духів), виносити з юрти вогонь (з ним може зникнути щастя), заходити тихо, не гукнувши хазяїв (так роблять злодії). Піалу з традиційним монгольським чаєм господаря подає гостю двома руками, так само і гість на знак пошани приймає посуд обома руками. До речі, у Монголії прийнято за столом передавати піалу лише правою рукою. Дарувати чи приймати подарунки також потрібно правою рукою або одразу двома.

Гастрономічні традиції. Національна монгольська кухня характеризується самобутністю, оскільки її майже не зачепили сучасні впливи. Харчовий набір монголів – типовий для народу номадів. Його основа – продукція скотарства, технології переробки якої залишаються практично незмінними багато століть. Інгредієнти рослинного походження використовуються мало, переважно бобові, городніх культур майже немає.

Ставлення мешканців Монголії до тварин знайшло відображення і в їхній традиції поділяти тварин на худобу з теплим диханням (вівці, коні) і з холодним (велика рогата худоба, кози). Найпопулярнішим видом м'яса у монгольській кулінарії є баранина, стравами з неї прийнято частувати гостей. Рідше страви готують з яловичини, конини, у деяких рецептах приготування їжі використовують м'ясо степових гризунів.

Найпоширенішою технологією приготування м'яса є його відварювання без солі. Також поширене в'ялене та сушене м'ясо, яке легко готувати в умовах обмеженої кількості палива, зокрема дров. З цих же причин рецептів смаженого м'яса у монгольській кухні набагато менше, ніж у інших народів. Національною стравою, яку подають навіть у ресторанах, є *хорхог* – баранина, що готується за допомогою розпеченого каміння. У монгольських поселеннях

гостей можуть почастивати традиційною стравою кочівників *боодогом* – м'ясом цапа або бабака, запеченого на вогнищі у шкірі, в яку також закладають розпечене каміння.

До харчового комплексу монголів належать різноманітні молочні продукти (хоча свіже молоко вживати не прийнято), у тому числі напої з кислого молока (айран, кумис), безліч рецептів сирів. Молочні пінки, приготовані за спеціальним рецептом, вважаються ласощами.

Гостям на початку трапези можуть подати *сутей цай* – зелений чай, заварений з молоком, вершковим маслом, борошном, рисом та сіллю. Такий чай, що більше нагадує суп, у давнину міг слугувати єдиною їжею монголів впродовж доби. Він залишається одним з найпоширеніших напоїв у сучасній Монголії.

Одяг. Самобутність монголів виявилася й у тому, що вони зберегли свій національний одяг. Його основа – це довгий суцільнокроєний халат *деелі* (*деел*), що запинається на лівий бік і підперезується декількома обертами паска. Його носять і жінки, і чоловіки. Ноги монголи взувають у високі чоботи-*гутали* із загнутими носками. Вбрання довершують різноманітні головні убори, які можуть варіюватися в залежності від родової або соціальної приналежності. Для монголів цей елемент одягу має досить велике значення. Так, кинути на землю чужий головний убір, а ще більше стати на нього ногою, вважається великою образою для його хазяїна. Це все одно, що наступити на голову людини. Одяг жінок довершує безліч прикрас.

Як і у багатьох інших сучасних народів, традиційне вбрання у Монголії є обов'язковим атрибутом національних свят, етнічних фестивалів, інших урочистостей. Але водночас збереження традиційного скотарського господарства обумовило й певну живучість національного одягу, чудово пристосованого до умов життя пастухів. У селищах і невеличких містечках країни і зараз можна зустріти чоловіків і жінок у *деелі*, хоча молодь все частіше надає перевагу сучасному одягу.

Свята. Монголи святкують новий рік двічі, перший раз – за григоріанським календарем, як і багато інших народів. Але їхнім головним новорічним святом вважається *Цагаан сар*, який святкується за місячно-сонячним календарем у лютому. Цагаан сар, тобто «Білий місяць», – це свято оновлення природи, свято нових надій у новому році. У ньому переплелися як давні традиції народу, так і буддистські ритуали, що й визначило самобутність свята. На знак пошани та з побажанням добра монголи у це свято обмінюються табакерками.

На середину літа припадає інше велике свято – *Наадам*. Упродовж трьох днів липня по всій Монголії влаштовуються змагання з традиційних видів спорту – національної боротьби, стрільби з лука і кінних перегонів. Тому іншою назвою свята є «Три чоловічі гри», хоча у змаганнях можуть брати участь і жінки. В останні роки програма фестивалю розширилася за рахунок включення до неї гри *асик*. Змагання супроводжуються виступами танцювальних колективів, фольклорними фестивалями, ярмарками, де можна придбати продукцію місцевих ремісників тощо.

Зберігся у монгольського етносу і комплекс традиційних родинних свят, хоча церемоніал деяких з них суттєво спростився. Однією з самобутніх урочистостей є перша стрижка дитини, зазвичай у віці 3–5 років. У старовину монголи прагнули не привертати до малюка увагу злих духів, поки він не підросте. Тому день першої стрижки вважався ніби другим днем народження дитини.

Хоча у сучасній Монголії дитяча смертність невисока, традиція збереглася. У сприятливий день, який визначається буддистськими ченцями, батьки запрошують гостей і влаштовують велике свято. Кожен гість має відрізати у малюка прядку волосся, побажати йому щастя, благополуччя та подарувати дитині подарунок.

Ремесла, сувенірна продукція. Традиційні ремесла в Монголії пов'язані зі скотарством та його продукцією. Зберігаються й розвиваються традиції обробки шкіри і виготовлення з неї різноманітних аксесуарів. Також монголи – неперевершені майстри з різьблення по кістці. Текстильні або шкіряні вироби прикрашають традиційним орнаментом, вишитим або у вигляді аплікації. Монгольський візерунок не лише задовольняє естетичні смаки, але й має свій зміст через символіку кольорів. Так, білий – означає початок, синій – колір неба, що символізує сталість, червоний – перемогу тощо. Таким чином, монгольські майстрині можуть в орнаменті зашифрувати цілі послання. До традиційних монгольських ремесел належать також ковальська та ювелірна справи, різьблення по дереву.

Питання для самоконтролю

1. Поясніть, чому полягає самобутність китайської цивілізації.
2. Розкрийте особливості релігійних систем Китаю.
3. Охарактеризуйте особливості менталітету, традиції та звичаї народів Китаю.
4. Охарактеризуйте традиції неханьських народів Китаю.
5. Поясніть унікальність духовної культури Тибету.
6. Розкрийте особливості формування японського етносу.
7. Дайте характеристику японської цивілізації.
8. Охарактеризуйте релігійне життя Японії.
9. Висвітліть особливості менталітету, традиції та звичаї японців.
10. Поясніть правила поведінки у синтоїстських храмах.
11. Охарактеризуйте традиції та звичаї корейського народу.
12. Висвітліть традиції та звичаї Монголії.
13. Розкрийте особливості святкових традицій народів Східної Азії.

Тема 3

ТРАДИЦІЇ ТА ЗВИЧАЇ НАРОДІВ ПІВДЕННОЇ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ АЗІЇ

ІНДІЯ. Географічний регіон Південної Азії охоплює півострів Індостан, а також прилеглі до нього території та острови. Тут розташовані такі країни, як Індія, Непал, Пакистан, Шрі-Ланка, Бангладеш, Бутан, Афганістан, Мальдіви (UNWTO до цього субрегіону відносить також Іран, хоча він становить особливий історико-культурний феномен, пов'язаний зі складним взаємовпливом перського та арабо-мусульманського компонентів). До Південно-Східної Азії належать Індонезія, Філіппіни, Малайзія, М'янма, Лаос, Камбоджа, В'єтнам, Сінгапур, Таїланд, Бруней, Східний Тимор.

Народи цих історико-культурних регіонів відзначаються певною спільністю історичної долі, культурного розвитку, релігійних процесів. Зокрема, релігійне життя етносів цих областей характеризується складним переплетінням індуїзму, буддизму та ісламу, а на історичний шлях значний вплив справило колоніальне панування європейських держав, передусім Британської імперії.

Але визначальним чинником, який об'єднує народи у спільний історико-культурний ареал, є близькість до Індії або перебування певний час у складі індійських імперій, що обумовило потужний вплив на розвиток цих народів індійської цивілізації.

Населення. Складна і бурхлива історія регіону призвела до того, що там можна зустріти представників усіх великих рас, а також різноманітні змішані групи. У Південній Азії найбільш поширеною є європеїдна раса, у Південно-Східній Азії мешкає також значна кількість представників монголоїдної та австралоїдної рас.

Регіон загалом характеризується як етнічною, так і лінгвістичною багатоманітністю. Лише в одній Індії проживають більше 150 етносів, а в її конституції вписані два десятки офіційних мов. Основною мовою Індії є гінді, Пакистану – урду, Бангладеш – бенгалі, Непалу – непалі, у Шрі-Ланці рівний статус мають тамільська та сингальська мови. Індонезія, Філіппіни та інші країни Південно-Східної Азії розмовляють мовами австронезійської мовної сім'ї. Власні мови мають В'єтнам (в'єтнамська), Лаос (лао), Камбоджа (кхмерська).

На теренах Індостану проживають також нащадки давніх автохтонних етносів доарійського походження, що зберегли власні мови: *дравідські* народи півдня Індії та *ведди* у Шрі-Ланці. Народи, які мешкають на схилах Гімалаїв, розмовляють мовами тибето-бірманської сім'ї. Крім того, у багатьох країнах офіційний статус має англійська мова, що відіграє важливу консолідуючу та модернізаційну роль.

Особливості клімату, природного середовища та різний історичний шлях етносів регіону обумовили складання різноманітних господарсько-культурних типів. Основною галуззю господарства у регіоні є землеробство, основною сільськогосподарською культурою – рис. Деякі етноси, наприклад народ *тода* в

Індії, спеціалізуються на тваринництві. Також у Південній та Південно-Східній Азії надзвичайно розвинені ремесла і промисли, а різноманітна сувенірна продукція користується популярністю серед туристів.

Загалом на сучасному етапі більшість країн регіону є аграрно-індустріальними. Водночас у віддалених місцевостях збереглися окремі групи населення, що і на початку ХХІ ст. займаються мотичним землеробством, полюванням, рибальством і збиральництвом (мешканці Андаманських та Нікобарських островів).

Історія. Індія, як і Китай, є країною-цивілізацією. Її державність своїм корінням сягає III тис. до н.е., коли у долині річки Інд розквітла Індська, або Хараппська, цивілізація. Це була високорозвинена культура з власною писемністю, яка занепала у першій половині II тис. до н.е. Серед сучасних учених не існує єдиної думки щодо причин її зникнення, оскільки на сьогодні не має змоги прочитати написи, зроблені хараппською мовою.

Одночасно зі згасанням Хараппської цивілізації відбувалася міграція індоарійських племен. Вони розселилися на теренах Індостану та прилеглих територіях і заснували нову цивілізацію, що отримала назву Ведійської (від Вед – священних текстів індоаріїв). У I тис. до н.е. на базі ведизму розвинулася нова релігія – брахманізм, що згодом трансформувався в індуїзм, який сповідує більшість сучасних індійців (деякі вчені розглядають брахманізм як ранню стадію індуїзму).

У I тис. до н.е. Індія являла собою сукупність численних князівств, які вели між собою війни, а тому не могли чинити гідний опір зовнішнім завойовникам. Централізацію Індії прискорив похід Александра Македонського. Після того, як греко-македонські війська у 327 р. до н.е. пішли з Індостану, на хвилі боротьби з ворожими гарнізонами, що залишилися, постала Імперія Маур'їв (322–187). Ця держава проіснувала недовго, досягнувши найвищої могутності за останнього царя Ашоки (268–231), який увійшов в історію як покровитель буддизму. Ашока не лише сам прийняв буддизм, але доклав значних зусиль з метою поширення цієї релігії у своїй державі та за її межами. Після його смерті держава занепала. Наступне піднесення Індії пов'язане з правлінням північної династії Гуптів, які у IV–VI ст. об'єднали під своєю владою майже весь Індостан. Цей час вважається «золотою добою» в історії Індії, коли національна економіка і культура досягла значних висот.

Після розпаду імперії Гуптів Індією прокотилося декілька хвиль завойовників. Найбільший вплив на подальший розвиток країни справили тюркські мусульманські народи, які заснували на півострові власні потужні держави – Делійський султанат (1206–1526) та імперію Великих Моголів (1526–1858). Вони принесли іслам, який з того часу перетворився на важливий чинник суспільного, культурного та релігійного життя Індії та сусідніх країн, а також сприяв формуванню самобутньої індо-ісламської культури.

У Новий час Індія, як і загалом регіон Південної та Південно-Східної Азії, перетворилася на арену запеклої боротьби європейських держав за колоніальні володіння. Найбільших успіхів в Індії домоглася Велика Британія. 1858 р.

англійські війська штурмом захопили Делі, ліквідували державу Великих Моголів і встановили колоніальний режим. Велика Британія вважала Індію своїм найціннішим заморським володінням. Але після Другої світової війни доба колоніалізму добігла кінця. 1947 р. була проголошена незалежна держава Індійський Союз, а з 1950 р. – Республіка Індія. На північному заході і північному сході, де домінувало ісламське населення, виникла нова держава Пакистан. Але територіальна роз'єднаність останнього не сприяла зміцненню нової країни. 1971 р., внаслідок збройної боротьби, Східний Пакистан проголосив незалежність і перетворився на Народну Республіку Бангладеш.

Відлуння міжетнічних і міжрелігійних конфліктів не згасло й сьогодні. Відносини між Індією та Пакистаном залишаються напруженими. Обидві країни наприкінці XX ст. отримали ядерну зброю. У самій Індії час від часу загострюється ситуація із сепаратистськими рухами у Пенджабі, Кашмірі та інших регіонах, населення яких прагне утворення незалежних держав.

Водночас Індія впевнено йде шляхом прогресивного розвитку, завойовуючи все більш потужні позиції у глобалізованому світі. Наприкінці першої чверті XXI ст. кількість населення країни перевищила 1,4 млрд. і випередила за цим показником Китай (внаслідок культурних особливостей та економічних резонів в Індії не впроваджували політику обмеження народжуваності). Потрібно зауважити, що британське колоніальне панування в Індії залишило по собі, крім негативних наслідків, також і деякі позитивні, що сьогодні сприяють модернізації країни. Зокрема, значне поширення англійської мови допомагає індійцям вільно спілкуватись у глобалізованому світі, розвивати ІТ-технології та інші інноваційні та високотехнологічні галузі, співпрацювати з науковцями усього світу. Крім того, на відміну від Китаю, сучасна Індія – федеративна парламентська республіка, що обрала шлях демократичного розвитку, у чому також відчувається вплив британських політичних практик. Основні владні повноваження належать уряду на чолі з прем'єр-міністром, а президент виконує здебільшого представницькі функції.

Водночас, в Індії існують глибокі протиріччя, що є наслідком історичної долі та культурного коду суспільства, що гальмують рух країни шляхом модернізації. Це, передусім, проблеми, пов'язані з етнічною строкатістю населення та необхідністю подолання наслідків кастової системи, що пронизувала тканину індійського суспільства впродовж тисячоліть.

Релігія. За часи свого цивілізаційного розвитку в Індії склалася унікальна релігійна палітра, де співіснують різні конфесійні спільноти – індуїсти, буддисти, мусульмани, сикхи, джайни, парси-зороастрійці, прихильники традиційних культів.

Індія є батьківщиною однієї з найдавніших релігій – брахманізму, світової релігії – буддизму, а також індуїзму, що вважається третьою релігією за кількістю прихильників після християнства та ісламу. Індуїзм сповідує переважна більшість індійців (прихильників цієї віри називають індусами), він має також міцні позиції у багатьох країнах регіону (Бангладеш, Непалі, Малайзії, Сінгапурі, Шрі-Ланці, Індонезії). Все це дає підстави характеризувати Індію як країну, що здійснила вплив на формування одночасно двох

етнокультурних регіонів – індуїстського (Індія та її найближчі сусіди Непал, Бангладеш, Шрі-Ланка) та буддистського, який значно ширший за попередній і до якого належать країни Південно-Східної Азії (М'янма, Таїланд, В'єтнам, Камбоджа).

Індуїзм є стародавньою національною релігією індійців. Для нього характерний політеїзм. Індуїстський пантеон населений тисячами богів, найбільш шанованими серед яких є т.зв. трімурті (тріада) – творець усього живого Брахма, бог справедливості Вішну та уособлення руйнівної сили Шива. Також існує безліч місцевих божеств, характерних для окремих спільнот.

Індуїзм виробив власні оригінальні духовні практики. Індуїсти вірять у *реінкарнацію*, тобто у переселення душі після смерті в інше тіло. Вони вважають, що людина за життя формує власну *карму*, яка складається із суми її вчинків, добрих чи злих. Якщо карма позитивна, то душа після смерті може переселитись у тіло представника шляхетної касты, в іншому випадку душа відродиться у тілі недоторканого або навіть тварини. Цей процес переродження – *сансара* – нескінченний, як обертання колеса. Перервати ланцюг перероджень можливо, якщо досягти *мокші* – стану вищого покою (у буддизмі цей стан називають *нірваною*).

Ця віра у можливість «підвищити» свій соціальний статус у наступному житті завдяки добрим справам сприяє тому, що індуси приділяють особливу увагу етиці та моральним настановам. Водночас релігія спрямовує основні зусилля індивіда на самовдосконалення, не звертаючи увагу на можливість покращити своє життя завдяки соціальним практикам. Тому індуїзм впродовж тисячоліть підтримує існування кастової системи, характерної для індійського суспільства. Цей поділ на жорстко відокремлені та замкнені групи людей з певним обсягом прав зберігається до сьогодні, попри намагання уряду знівелювати міжкастові розбіжності.

Інша індійська релігія – буддизм – виникла у VI–V ст. до н.е. на базі вчення Сіддгартхи Гаутами – індійського принца, який винайшов спосіб звільнити людину від страждань. Він відмовився від життя у розкоші й шість років мандрував країною, шукаючи спосіб припинення сансари. Врешті-решт принц сформулював власне вчення, вихідним постулатом якого є думка про те, що життя сповнене страждань, а страждання викликані бажаннями. Отже, щоб позбутися страждань, людина має припинити прагнути матеріальних благ, і в такий спосіб душа звільниться від подальших перероджень і досягне нірвани. Залишок життя Гаутама присвятив проповідуванню свого вчення, за що отримав ім'я Будда, що означає «Просвітлений».

Буддизм та індуїзм – релігії, що не суперечать, а певною мірою взаємодоповнюють одна одну. Вони вимагають від людини стриманості та поміркованості у повсякденному житті, етичної поведінки, забороняють завдавати шкоди будь-якій живій істоті, адже вона може бути реінкарнацією чиеїсь душі. Деякі тварини, зокрема мавпи та корови, користуються особливою пошаною в Індії та вважаються священними. Їм заборонено чинити будь-які кривди, навіть попри значні незручності, що вони створюють населенню у містах і селах країни.

Ще більшим гуманізмом відзначається інша давня релігія індійців – джайнізм. Для неї центральним є поняття *ахімси*, тобто відмова від насильства та нанесення шкоди будь-якій живій істоті. Ахімса вважається головною доброчесністю усіх трьох індійських релігій, але для джайнів вона має особливе значення. Вони вірять, що все живе має душу, а кожна душа є священною та володіє вродженим знанням. Відповідно, до кожної живої істоти потрібно ставитися, як до себе. Джайни одягають марлеві пов'язки на рот, проціджують воду перед вживанням, а дорогу перед собою метуть спеціальними віниками, щоб випадково не наступити на яку-небудь комашку. Найбільш послідовні прибічники цього релігійного вчення взагалі не виходять у темний час доби з будинку. Водночас для джайнізму характерне заперечення кастового поділу суспільства.

Ще однією специфічною індійською релігійною системою є сикхізм. Її сповідують сикхи – етноконфесійна спільнота, що компактно проживає у штаті Пенджаб на півночі країни. Сикхізм виник та сформувався в струнку систему протягом XV–XVII ст. завдяки ученням десяти гуру, тобто святих людей. Сикхи вірять у єдиного Бога як вищу сутність, що не має ані імені, ані матеріального втілення. Сикхізм категорично відкидає кастову систему. Для його прибічників значення має не походження людини, а її вчинки та поведінка.

Релігійна поліфонічність обумовила наявність в Індії великої кількості храмів, які приваблюють туристів своєю яскравістю та екзотичністю. Індуїстські храми – *мандири* – прикрашені багато розмальованими скульптурними зображеннями богів, у буддистських храмах знаходяться статуї та зображення Будди і *бодгісаттв* – істот, що досягли стану просвітлення, але відмовилися занурюватись у нірвану заради спасіння інших людей. Значна кількість сакральних споруд Індії є об'єктами Світової культурної спадщини ЮНЕСКО.

Відвідування індуїстських і буддистських храмів вимагає від туристів дотримання правил поведінки, щоб не ображати релігійні почуття віруючих. До святих місць забороняється заходити у відкритому або нескромному одязі, капелюхи та сонцезахисні окуляри потрібно знімати. Релігійні споруди категорично заборонено відвідувати у взутті. Але якщо у Китаї його знімають перед входом власне у сам храм, то в Індії прийнято це робити і на прилеглій до сакральної споруди території. Туристам, які збираються оглянути індійські храми, варто запастися шкарпетками, що допоможе зберегти ноги від опіків на розпеченому ґрунті. Заходити до храму потрібно з правої ноги. Під час входження до споруди можна нахилитися й торкнутися рукою її порогу на знак поваги до богів.

Під час огляду мандиру або буддистської ступи потрібно рухатися за годинниковою стрілкою, й краще зробити непарну кількість обходів (віруючі можуть робити це повзком), неможна повертатися спиною до вітваря та статуй. У храмі забороняється торкатися ченців, сідати на місця, призначені для служителів культу. Віруючі сідають на підлогу, підбираючи під себе ноги. Категорично забороняється простягати ноги у напрямку зображення Будди, індуїстських божеств або інших людей.

Крім загальних правил відвідування індійських сакральних споруд, кожна з релігій вимагає дотримання ще й власних настанов. Наприклад, під час відвідування сикхського храму чоловік має накрити голову, а жінки – одягнути спідницю. Перед входом до храму джайнів потрібно залишити не тільки взуття, а й взагалі будь-які шкіряні речі (сумочки, гаманці, ремені). До індуїстського храму можна принести підношення, яке полюбляє місцеве божество. Це можуть бути квіти, фрукти, кокос, пахощі. Їх зазвичай продають біля входу у спеціальному кошику. У деяких храмах існують власні ритуали – наприклад, потрібно обійти по колу священне дерево, залишити дарунки для священних тварин тощо. Можуть існувати також обмеження щодо відвідування у певному одязі (наприклад, чоловіки повинні мати оголений торс, жінки – одягнені у сарі). Тому перед тим, як зібратися відвідати храм, варто дізнатися про особливості поведінки у ньому у гіда.

Особливості національного характеру. Індуїзм справив величезний вплив на розвиток Індії, багато в чому визначив оригінальність і самобутність її культури, позначився на формуванні національного характеру, визначив специфіку соціуму.

В Індії суспільство зберігає поділ на *касти* (їх називають *джаті*) – жорстко відокремлені соціальні групи, належність до яких визначається народженням. Вони займають певне визначене місце у суспільній ієрархії. Зараз в Індії існують близько 5 тисяч джаті (точну їхню кількість підрахувати неможливо). Вони розподіляють суспільство за професіями і ремеслами за принципом успадкування, гальмуючи або зовсім блокуючи дифузійні процеси між окремими соціальними групами.

Кастова система виникла на підставі поділу суспільства Стародавньої Індії на шляхетні і нешляхетні *варни*. До перших належали *брахмани* (жреці) та *кшатрії* (аристократія), до других – *вайши* (землероби, ремісники, торговці) та *шудри* (слуги, раби). Решта позаварного населення називалася *далітами*, або недоторканими, і була суттєво обмежена у своєму правовому та економічному статусі. Це були представники «брудних» професій (наприклад, сміттярі), життя яких регламентувалося численними обмеженнями: вони не могли приймати їжу поруч з представниками еліти, брати воду з однієї разом з ними криниці, відвідувати одні храми тощо. Навіть дотик до представника іншої варни, а тим більше до даліта був категорично заборонений, оскільки це заважало реалізації віруючими важливого постулату індуїзму – дотримання належного для певної страти «ступеня чистоти».

Упродовж тисячоліть соціальна несправедливість, яка породжувалася існуванням кастової системи, врівноважувалася вірою у те, що завдяки добрій кармі існує можливість у наступному житті народитися представником елітарної верстви. Ця віра суттєво вплинула на формування національного характеру. Для індійців є важливим усвідомлення власної відповідальності за своє життя замість звинувачення у цьому державних інституцій, непереборних обставин тощо. З цього випливають такі поведінкові норми, як приборкання заздрості до інших, дотримання етики у стосунках з іншими людьми, гуманне ставлення до усього живого.

Звісно, не кожний індійський громадянин суворо дотримується норм моралі у повсякденному або професійному житті, але релігія і суспільна свідомість спонукає його до цього. Крім того, у характері індійців важливими рисами є фаталізм, миролюбність, прагнення жити у гармонії з природою. Їх поєднанням з проживанням у сприятливих кліматичних умовах, що не вимагають надзусиль для забезпечення прожиткового мінімуму, деякі вчені пояснюють існування до нашого часу такого анахронізму, як недоторкані.

Водночас збереження традицій кастової системи обумовлює певну негнучкість суспільства, гальмує модернізаційні процеси в Індії. У країні важко працюють соціальні ліфти для тих, хто прагне підвищити або змінити свій соціальний статус. Особливо міцними кастові забобони (заборона міжкастових шлюбів, неможливість змінити професію тощо) залишаються у сільській місцевості, де громади зберігають консервативні традиції. Набагато меншою кастова градація відчувається у великих містах, адже у ринковій економіці та бізнес-середовищі цінуються особисті якості людини, а не походження.

Ліквідація проявів кастової нерівності є важливим завданням індійської влади з часу проголошення незалежності. Це – важливий чинник досягнення соціальної справедливості, адже впродовж тисячоліть кастовий статус визначав економічне становище особи. Це робило перспективи представників нижчих каст покращити свій матеріальний стан практично нереальними.

У діючій конституції Індії записаний принцип рівноправ'я каст. У країні діє заборона на офіційне вживання терміну «недоторкані», запроваджені квоти для представників нижчих каст під час прийняття на роботу та вступу на навчання до вишів, заборонені дискримінаційні підходи до громадян з боку державних органів. Але до повної соціальної рівності в Індії ще далеко. Прояви кастової нерівності поки ще пронизують суспільство. Вони вилучені зі сфери відносин між державою та індивідом, але зберігають позиції в інших проявах буття соціуму.

Традиції, звичаї, поведінкові стереотипи. Індійське суспільство загалом консервативне, характеризується шануванням традицій. Для індійця відчуття приналежності до своєї родини, громади важливіше за власну індивідуальність. Традиціоналізм суспільства виявляється передусім у сімейних відносинах.

Донині в Індії переважна більшість шлюбів укладається між представниками однієї каста та прихильниками однієї релігії. Значне поширення має практика «шлюбу по домовленості», коли головне рішення у створенні нової родини належить батькам. Вони можуть домовитися про майбутнє весілля ще у той час, коли їхні діти ще маленькі. Більше того, дівчина може взагалі не брати участі у виборі нареченого і навіть не знати його. Її обов'язок – виконати волю батьків. Під час підбору пари батьки можуть враховувати не тільки приналежність до однієї соціальної групи, але й гороскопи молодят (в Індії до гороскопів ставляться з пошаною). В останні роки збільшується кількість весіль, коли молоді самі приймають рішення про створення сім'ї, але все одно за дозволом звертаються до батьків.

Індійські весілля багатолюдні, яскраві, тривають декілька днів і супроводжуються традиційними ритуалами. Весільні урочистості фінансує родина нареченої.

Шлюби укладаються на все життя, розлучення в Індії – надзвичайно рідкісне явище. Чоловік вважається головою родини, жінка повинна йому коритися. Ще донедавна був поширений обряд *sati* – обов’язкове самоспалення вдови разом з померлим чоловіком. Якщо жінка відмовлялася вкорочувати собі віку, то залишок її життя ставав безрадісним – вона опинялася поза власною родиною, з нею припиняли спілкування родичі, вона виконувала найбруднішу роботу. Зараз в Індії законодавчо заборонений цей обряд.

Ще одним напрямом турботи індійської влади є боротьба з ранніми шлюбами жінок. У давнину дівчаток традиційно видавали заміж у підлітковому віці. Ідеальним вважався такий шлюб, коли жінка була молодша за чоловіка у три рази. У сучасній Індії жінкам законодавчо заборонено виходити заміж раніше 18 років. Але традиції залишаються міцними, особливо у сільській місцевості, й шлюби з дівчатками-підлітками є нерідким явищем, як і онуки у 40-річних жінок. У великих містах, де у населення набагато вищий освітній та професійний рівень, такий анахронізм, як шлюб за домовленістю, зустрічається набагато рідше.

Індійська культура відзначається оригінальними поховальними традиціями, які спираються на релігію й визначаються вірою у переселення душ. Тіла небіжчиків спалюють на спеціальних поховальних багаттях. Найбільш відомим місцем кремації в Індії є Варанасі – священне місто індуїстів, буддистів і джайнів. Вони вірять, що якщо зустріти смерть у Варанасі, то сансара припиниться і наступить мокша. Але не варто намагатися перехитрувати долю, наприклад приїхати до міста і покінчити життя самогубством – це не допоможе. Водночас кремація, проведена у Варанасі, допомагає очищенню карми у наступному житті. Тому на *gatah* – ритуальних сходах на набережній Гангу у Варанасі – щодня можна побачити десятки поховальних вогнищ.

Річка Ганг займає особливе місце у культурі й свідомості індійців. Вони вірять, що вона за волею богів спустилася з неба, щоб допомогти людям вижити, і дуже шанують її. Вважається, що води Гангу допомагають людині очиститися і від бруду, і від гріхів, досягти бажаної тілесної та душевної чистоти. Щоб зануритися у річку, прочани з’їжджаються з віддалених регіонів країни і навіть з-за кордону, приносять до неї дарунки. Індійці не зважають на забрудненість річкової води, пояснюючи це тим, що священна річка не може нанести їм шкоди, оскільки сама є символом чистоти. Тому, наприклад, видовище людей, що купаються, поруч з погребальними вогнищами на гатах Варанасі – цілком звичайне явище. Раз на декілька років індуси здійснюють обряди **Кубга-Мела** – масове паломництво до святих місць індуїзму, кульмінацією якого є омивання водами Гангу. Здійсненню цієї традиції не завадила й пандемія коронавірусної інфекції. Для мешканців Індії взагалі характерне своєрідне ставлення до правил гігієни.

Під час спілкування з індійцями важливо дотримуватися певних правил. Так, вітаючись, підіймають складені долоні до підборіддя, злегка нахиляють голову зі словами «намасте». Потиснути руку індійцю можна лише у тому випадку, коли він сам цього забажає. В Індії прийняте стримане поведження з жінками у громадських місцях. Потрібно дотримуватися дистанції під час спілкування з ними, уникати публічного прояву почуттів (рукоштовування, обійми, поцілунки).

Більшість індійців – вегетаріанці. Вони не використовують вироби зі шкіри у побуті, не носять шкіряне взуття, паски, навіть ремінці для годинників. Це потрібно враховувати, підбираючи подарунок для індійської родини. Вибираючи букет квітів для господині дому, варто уникати білих квітів, оскільки їх використовують під час траурних церемоній. Натомість жовтий, червоний, зелений кольори вважаються щасливими. В Індії взагалі полюбують чисті яскраві кольори.

Індійці, як і китайці чи араби, ліву руку вважають нечистою. Тому під час застілля брати їжу дозволено лише правою рукою. Під час традиційного застілля в Індії не використовують столові прибори (ножі, виделки, ложки). Традиційно індійці їдять за допомогою пальців, які ополіскують у спеціальних мисочках з водою, що стоять поруч.

Так само правою рукою індійці дарують або приймають подарунки (або двома руками, якщо річ завелика). Взуття в Індії прийнято знімати не лише в храмах, але й житлових приміщеннях, а також у деяких музеях.

Житло. Індію називають країною контрастів. Тут співіснують протилежні явища, діють різноспрямовані тенденції. Наприклад, впродовж тисячоліть соціум ділився на дві частини – в одній спільноті (брахмани, кшатрії та їхні нащадки) усі покоління займалися виключно інтелектуальною працею, в іншій (недоторкані) – лише некваліфікованою і брудною роботою. Великі міста з сучасними будинками співіснують з традиційним побутом сільської місцевості. Шанобливе ставлення до Гангу як символу чистоти поєднується з надзвичайною забрудненістю річки. Сучасний транспорт на вулицях міст співіснує з рикшами – візками, куди впрягається людина. Щоправда, сучасні рикші у великих містах є швидше оригінальним туристичним ресурсом, аніж видом транспорту.

Оскільки Індія – країна багатонаціональна, то кожний з етносів вирізняється власними традиціями, зокрема й традиціями будівництва житла. У країні, в залежності від регіону й рівня добробуту господаря, можна зустріти і кам'яні двоповерхові будинки, і глинобитні, вкриті соломою мазанки. Поступово модернізаційні процеси проникають у сферу житлового будівництва. Все більше будинків мають сучасний вигляд, обладнані новими меблями, побутовою технікою.

Водночас у країні можна зустріти і надзвичайно цікаві й оригінальні будинки, наприклад у народу тода, що проживає у горах Нілгірі. Їхні невеличкі домівки, сплетені з бамбуку і вкриті соломою, схожі на половинки циліндру, розрізаного по довжині. Вони настільки низькі, що потрібно добре зігнувшись, щоб потрапити всередину. А мешканці Нікобарських островів будують житла

на палях у смузі прибою. Деякі народи зберігають свої традиційні будинки як принаду для туристів, хоча самі проживають у більш сучасних.

Одяг. Індія – країна зі спекотним і вологим кліматом, що має прояв в особливостях національного одягу. У вбранні сучасних індійців відчувається подих тисячолітньої історії країни, хоча впровадження сучасних технологій не могло не позначитися на процесі його виробництва (наприклад, на заміну незшитого одягу приходиться зшитий).

Чоловіки й зараз носять своєрідні штани *дхоті* – довге, зазвичай біле полотно довжиною 2–5 м, яке обгортають навколо стегон і ніг. Дхоті може бути довгим і коротким, щоб було легше займатися фізичною працею, схожим як на шаровари, так і на спідницю-саронг. *Саронг* – традиційний одяг чоловіків і жінок Південної та Південно-Східної Азії. У чоловіків це широка кольорова смуга тканини, яка огортається навколо талії на зразок спідниці. В Індії цей одяг називають *лунгі* або *мунду*.

У містах національний одяг змішався з європейським, створивши своєрідний сучасний міський стиль. Чоловіки надають перевагу функціональному європейському одягу, зберігаючи при цьому національний колорит. Нерідко класичний костюм доповнюється якимось оригінальним індійським елементом. Більше того, працівник офісу у сорочці і дхоті – не унікальний випадок навіть для Делі.

Візитівкою жінок-індієк є *сарі* – широка смуга тканини довжиною до 9 м, яку огортають навколо тіла, а вільний кінець перекидають через плече. Сучасні жінки під сарі одягають легку блузу-*чолі*. На голову накидають хустку. Вбрання індійських жінок барвисте. Наречена на весіллі найчастіше одягнена у червоне.

Національний одяг індієк доповнюється прикрасами і своєрідним макіяжем. Важливим елементом останнього є *бінді* – кольорова цятка посеред лоба, яку наносять лише заміжні жінки. Походження бінді пов'язане з духовними практиками індуїзму, що розглядає її як знак однієї з чакр, де з'єднуються канали духовної енергії. Раніше бінді вказувала на статус, зокрема жінки з варни брахманів наносили червону цятку, кшатріїв – чорну.

Ще однією традицією жіночого прикрашання є *менді* (*мінді*) – розпис рукою. Цей звичай з'явився одночасно з мусульманськими завоюваннями і закріпився у культурі країни. Індійські жінки вірять, що менді приносить щастя й відводить лихо, тому розпис рукою нареченої – важливий ритуал перед весіллями. Рідні та подруги дівчини, які розписують її руки і ноги складними й витонченими візерунками, намагаються «зашифрувати» у них ім'я нареченого. Після весілля молода дружина може не виконувати хатню роботу, поки візерунки не зникнуть.

Крім того, наречена на весілля одягає особливі прикраси – розкішне намисто (*мангал-сутра*), браслети-*чурі*, парні каблучки на пальці ніг (*бічія*) та каблучку у ніс (*натх*). Усі вони, як і бінді, є знаками нового статусу жінки, і за традицією вона має надалі постійно носити ці атрибути заміжжя. Сучасні індієки, особливо у містах, роблять так лише під час сімейних свят або інших урочистих подій, а у повсякденному житті носять «полегшений» ювелірний

набір або окремі його елементи. Але водночас майже усюди вважається неприпустимим, коли жінка показує ноги або пахви, тому дівчину у відкритих топах, майках, шортах або міні можна зустріти переважно у курортних або туристичних зонах.

Дхоті, лунгі, сарі – найбільш відомі у світі елементи національного одягу Індії. Але у поліетнічній країні одяг її мешканців варіюється залежно від кліматичних особливостей та етнічного складу регіону. Своє національне вбрання мають мешканці штатів Раджастхан, Пенджаб, спільноти мусульман і парсів тощо. У народу тода, наприклад, чоловічий та жіночий одяг схожий та нагадує грецькі тоги білого кольору, прикрашені червоними і чорними смугами. У цих же кольорах вишиваються великі шалі-*пунхукулі*, що полюбляють купувати туристи в якості сувенірів.

У представників деяких спільнот елементи національного одягу мають глибоке символічне значення, як наприклад тюрбан (*дастар*, *пагрі*) у сикхів. З одного боку, він покликаний приховати довге волосся, що сикхам заборонено підстригати, а з іншого – є символом віри, що означає гідність і честь. Тюрбани носять чоловіки і в інших штатах Індії, але там вони характеризують швидше статус, а не віру. Наприклад, форма і колір головного убору мешканця Раджастхану вказують на приналежність до певної касты та деякі інші соціальні характеристики.

Гастрономічні традиції. Індійська кухня увібрала в себе кулінарні традиції багатьох народів, що мешкають на теренах країни, і визначається значною різноманітністю. На її формування та асортимент великий вплив справила релігія. Важлива заборона стосується вживання яловичини, адже корова вважається священною твариною. У місцях компактного проживання мусульман дотримуються харчових заборон, які диктує іслам. Більшість індійців – вегетаріанці, хоча ступінь відмови від страв тваринного походження може бути різним. Найбільш послідовні харчуються виключно овочами і фруктами, виключивши з раціону рибу та яйця.

Продукти, які лежать в основі індійської кухні, досить прості – рис та інші крупи, бобові культури, овочі, фрукти. Але індійські кухарі навчилися досягати багатой смакової палітри за рахунок використання прянощів у різних варіаціях. Під час приготування деяких страв можуть додаватися декілька десятків приправ. Процес змішування прянощів у суміші (*каррі*, *гарам масала*) в Індії перетворився на ритуал. Урізноманітнюють страви також традиційні індійські соуси – *чатні*. Серед напоїв популярний чай, що вживають з молоком, медом, імбиром, спеціями.

Водночас у багатонаціональній та мультикультурній Індії немає єдиної національної кухні. Асортимент страв та їхні смакові якості відрізняються залежно від кліматичних умов регіону та етнорелігійних особливостей місцевого населення.

Свята. Полікультурність Індії сповна виявилася у її святковому календарі. У країні лише три національних свята (День незалежності, День Республіки і День народження Махатми Ганді), решта має культурно-релігійний характер. Власні свята відзначають індуїсти, джайни, сикхи,

зороастрійці, мусульмани. Частина свят має вузький регіональний або етнічний характер.

Найбільшу кількість свят відзначають індуїсти, оскільки в їхньому пантеоні тисячі богів, і кожного потрібно вшанувати. Найулюбленішими та найяскравішими є свята *Дівалі*, *Холі*, *Ганеша-чатуртхі*, що відзначають по всій країні.

Найбільш відомим святом, яке приваблює значну кількість туристів, є фестиваль *Холі*. Це свято весни, сповнене фарб і веселощів, припадає на кінець лютого або березень (день останнього повного місяця за індуїстським місячним календарем). Воно триває декілька днів. У перший день учасники свята спалюють опудало злої богині Холіки, а наступного дня виходять на вулиці в чистому одязі та посипають один одного кольоровим порошком або поливають пофарбованою водою. Індійці вірять, що чим більше різних кольорів потрапить на людину, тим щасливішим буде її життя. Гуляння з піснями і танцями на вулиці тривають кілька днів.

Ще одним улюбленим святом в Індії є фестиваль вогнів *Дівалі*, що припадає на кінець жовтня – початок листопада. За легендою, тисячами запалених свічок зустріли піддані свого принца Раму, одного з втілень бога Вішну, коли той повернувся додому після перемоги над демоном. Після коронації Рами, на думку мешканців країни, Індія пішла шляхом процвітання.

Дівалі – це свято перемоги добра над злом. Воно триває п'ять днів, кожний з яких призначений для певних дій. Наприклад, у перший день потрібно зануритися у річку на заході сонця, у другий – зробити масаж тіла і т.д. Також потрібно робити підношення (*пуджі*) різним богами й обов'язково богині кохання, родючості та благополуччя Лакшмі, оскільки ці дні співпадають із закінченням збору врожаю. Під час Дівалі Індія ніби сяє, оскільки головним символом свята є вогонь. Каганці, свічки, ліхтарики запалюють по всій країні, прикрашають ними офіційні будівлі й житло, на глиняних підставках пускають по річках, небо розквітає феєрверками. Стіни будинків та простір перед входом прикрашають *ранголі* – малюнками-молитвою, зробленими з різнокольорового порошку. Вважається, що весілля, зігране під час Дівалі, є запорукою довгого і щасливого шлюбу.

На серпень-вересень припадає *Ганеша-чатуртхі*, присвячений дню народження Ганеші – багаторукогого індійського бога мудрості, удачі та достатку з головою слона, одного з найбільш шанованих в індуїзмі. Свято триває десять днів і збирає тисячі паломників. Віруючі приносять божеству пуджу (молоко, солодощі, фрукти, квіти), організовують багатолюдні процесії зі статуями божества, які потім занурюють у воду, що символізує цикл народження та смерті.

Не менш яскраві регіональні свята Індії. Наприклад, у деяких штатах (Карнатака, Андгра-Прадеш) свято нового року припадає на кінець березня – початок квітня і називається *Югаді* (у штаті Махараштра це свято називають *Гуді-надва*). У ці дні будинки прикрашають яскравими ранголі. Родичі у новому одязі збираються на урочисте застілля, під час якого, за традицією, подаються страви, що поєднують шість смаків (солоний, солодкий, гіркий та

ін.). Це символізує життя, яке сповнене не лише радіщами, але й сумом, гнівом, страхом, і людина має з вдячністю приймати його прояви.

У Джайпурі (штат Раджастхан) та Триссурі (штат Керала) навесні проводяться фестивалі слонів, які збирають тисячі туристів. У такий спосіб люди висловлюють тваринам шану і вдячність за вірну службу. Слони в Індії шануються як священні тварини і втілення бога Ганеші, вважаються символами сили, багатства, влади. Під час свята **Триссур-Пурам** багато прикрашені шляхетні тварини зі статуями богів та ошатно одягненими погоничами на спинах під національну музику велично рухаються яскравою процесією вулицями міст. Свято триває 36 годин і закінчується біля місцевого храму на центральній площі, куди сходяться всі колони. У Джайпурі власники яскраво розмальовують своїх тварин (у фестивалі беруть участь лише слони) від нігтів до кінчика хобота. Ходу слонів доповнюють вистави, конкурси, змагання за участю людей і тварин (поло, перетягування канату, перегони на слонах та ін.), а в кінці обирається переможець у номінації «найкрасивіший слон».

Індуїстська громада селища Салур Дунгра, яке розташоване у Гімалайських горах у північному штаті Уттаракханда, щороку в квітні влаштовує свято **Рамман** на честь місцевого бога-покровителя. «Програма» десятиденного фестивалю складна й унікальна, включає декламацію індійського епосу, ритуальні танці у масках, спільні молитви, урочисті процесії, гру на барабанах, театралізовані вистави. Участь у святі кожної касті або іншої суспільної групи (брахмани, кшатрії, раджпути, молодь, старійшини тощо) чітко регламентована. Під час свята обирається нова резиденція для божества. Родина, у чиєму помешканні воно «оселяється», весь рік, до наступного Рамману, повинні суворо дотримуватися певного розпорядку. Свято настільки унікальне, що Рамман було внесено ЮНЕСКО до Списку нематеріальної культурної спадщини людства. До цього ж списку був включений фестиваль Дівалі як символ перемоги світла над темрявою, а також свято **Дурга Пуджа** у Калькутті на честь богині-матері Дурги.

В окремих регіонах Індії відбуваються ще більш екзотичні дійства. Наприклад, у південному штаті Тамілнад щороку тисячі паломників збираються в одному з селищ, щоб розбити кокосовий горіх своєю головою. Процедура ця досить травматична і час від часу призводить до трагічних наслідків. Але спроби влади пояснити небезпеку не в змозі конкурувати з вірою, що виконання ритуалу принесе життєвий успіх. Тому у цей день у селищі чергують медичні бригади, щоб швидко надати допомогу постраждалим у разі потреби. Також поки що уряду не зміг заборонити у штаті Махараштра ритуал скидання малюків віком до двох років з 15-метрової висоти на натягнуту тканину. У європейців цей звичай викликає жах, але індійські батьки вірять, що у такий спосіб забезпечують дітям здоров'я та щасливе життя.

Ремесла, сувенірна продукція. Індія – країна тисяч ремесел, а традиціоналізм, характерний для індійського суспільства, сприяє збереженню стародавніх секретів майстерності. Туристи охоче купують текстиль, зокрема кашемір – тонку вовняну тканину, парчу – шовк з вплетеними срібними і золотими нитками. З Індії привозять килими, вироби з напівкоштовного

каміння, слонової кістки, індійські золоті прикраси. Гості країни також охоче купують традиційний індійський чай, пахощі, різноманітні суміші зі спецій, що готуються за старовинними рецептами. Крім того, на ринку сувенірної продукції свою нішу зайняли вироби різноманітних етнічних груп, наприклад шалі-путхукулі народу тода.

Звичаї і традиції етнічних меншин Індії. Індія – країна багатьох національностей та релігій. Складний та суперечливий історичний шлях досить пізно привів населення Індії до єдиної держави. Існування довгий час на її теренах численних князівств, мусульманське завоювання, колоніальний період уповільнили формування єдиної індійської нації. Час від часу в Індії спалахують міжетнічні та міжрелігійні конфлікти, мають місце прояви сепаратизму, що ініціюються окремими етнічними спільнотами. Але за умови вирішення протиріч між ними багатонаціональна структура Індії має значний потенціал для розвитку туризму. Індія приваблює туристів своєю екзотичною природою, унікальними культурними пам'ятками, особливими духовними та соціальними практиками (аюрведична медицина, йога). Її поліетнічність може перетворитися на ще один потужний туристичний ресурс.

В Індії мешкає багато народів та етнічних груп, які розмовляють власними мовами і зберігають свою культурну ідентичність. Серед них є як великі народи (*гіндустанці, бенгальці, пенджабці, телугу*), так і ті, що нараховують декілька тисяч (*тода*) і навіть декілька десятків (*шомпени, андаманці*) осіб. Деякі з цих спільнот унікальні завдяки своєрідному поєднанню етнічної та релігійної складової, зокрема парси та сикхи.

Парси – нащадки персів, які після завоювання арабами у VII ст. держави Сасанідів (сучасний Іран) переселилися на захід Індії. Вони втратили рідну мову, але зберегли релігійну ідентичність. Парси – зороастрійці, послідовники однієї з найдавніших монотеїстичних релігій. Більшість з них проживає у штаті Гуджарат досить замкненою громадою. Вони мають свої храми, відправляють релігійні обряди і, що важливо, мають можливість реалізовувати особливі зороастрійські поховальні практики. Зороастризм шанує чотири священні стихії – вогонь, воду, повітря, землю, які заборонено оскверняти тілами мертвих. Тому зороастрійці залишають небіжчиків у спеціальних спорудах *дахмах* («баштах мовчання»), де ті стають здобиччю хижих птахів. Далеко не в усіх країнах, де компактно проживають прибічники цієї релігії, вони мають можливість ховати померлих з урахуванням своїх релігійних приписів. В Індії збереглися «башти мовчання», хоча їхня кількість обмежена.

Етноконфесійна спільнота **сикхів** (штат Пенджаб на кордоні з Пакистаном) сформувалася завдяки поєднанню етнічного і релігійного компонентів. Сикхізм – одна з наймолодших релігій світу. Вона виникла у XV ст. як синтез положень індуїзму та ісламу і за наступні два століття оформилася у струнке вчення завдяки ідеологічній праці десяти *гуру* (учителі, святі люди). Сучасний сикхізм – не лише релігійне, але й морально-етичне вчення.

Останній, десятий гуру Гобінд Сінгх перетворив громаду сикхів на *халсу* – воєнізовану спільноту, що не визнавала кастових правил і жила за законами

братства. Він запровадив низку правил, які до цього часу обов'язкові для усіх членів спільноти. Сикхам заборонено стригтися та голити бороди, оскільки волосся вважається даром Божим. Довге волосся чоловіки ховають під тюрбаном-*пагри*, а бороду заплітають і підв'язують особливим чином.

Кожний сикх зобов'язаний завжди мати при собі дерев'яний гребінець, яким заколює волосся під тюрбаном, сталевий браслет на руці як нагадування про необхідність проявляти доброту і стриманість та *кирпан* – церемоніальний ніж із загнутим лезом, який дозволено використовувати виключно для самооборони та захисту слабких. Також обов'язковим елементом сикхського одягу є *какче* – своєрідна білизна, що нагадує сучасні довгі труси-боксери, що їх носять як чоловіки, так і жінки. До речі, у цій вимозі приховано глибокий сенс, адже у *какче* сикхам-воїнам було зручніше воювати, ніж індійцям, одягненим у дхоті. Усі п'ять позицій, разом з довгим волоссям, мають не лише функціональне, але й глибоке символічне значення.

Від XVII ст., за вимогою десятого гуру, усі хлопчики-сикхи при народженні отримують прізвище Сінгх, що означає «лев», а дівчатка – Каур, тобто левиця. Жінки носять спідниці й зобов'язані покривати голову. Для сикхів характерне не лише неприйняття кастової системи, але й зрівняння у правах чоловіків і жінок, що загалом для Індії не є характерним. Водночас розлучення у них заборонене.

В Індії проживають етнічні групи *адівасі* («старі, або перші мешканці»), що нараховують до декількох десятків тисяч осіб. Конституція держави кваліфікує їх як «zareєстровані племена» і визнає за корінне населення певної території. Хоча кожна з цих груп не дуже численна, разом вони складають значну частину населення Індії. Водночас аdivасі зберігають етнічну ідентичність. Вони мають племінну організацію, ведуть традиційне господарство, зберігають свої культурні традиції та релігійні вірування.

У сучасній Індії ці спільноти становлять певну проблему для держави, оскільки важко інтегруються в економіку й суспільне життя країни. Деякі з аdivасі втратили можливість займатися традиційним господарством, як, наприклад, *гонди*, через заборону ведення підсічно-вогневого землеробства. Інші – під тиском уряду були змушені відмовитися від деяких своїх суспільних практик. Це, зокрема, стосується, «мисливців за головами» – *коньяків* з групи народів *нага*, у яких вважалося вищою чеснотою зібрати «колекцію» з відрізаних голів представників інших племен. Деякі зі старих коньяків і досі зберігають у своїх оселях черепи. Інші народи, що споконвіку жили за рахунок збиральництва, полювання, рибальства, втрачають власні землі через руйнацію звичного природного середовища. Так, зокрема, сталося з деякими племенами Нікобарських островів (*шомпени*, *онге*) через будівництво там курортів. Тож перед урядом стоїть важка проблема пошуку балансу між модернізацією економіки та суспільних відносин і збереженням унікальних спільнот з власною культурою.

Деякі з аdivасі пристосовуються до сучасності, обслуговуючи туристів чи продаючи їм вироби традиційних ремесел. Наприклад, коньяки вважаються майстерними різьбярками по дереву та бамбуку. Вони вміють робити дерев'яні

барабани і ксилофони. Народ *кхасі* (штат Мегхалая на північному сході країни) з давніх давен займався вирощуванням з кореневої системи місцевого фікуса «живих мостів» через невеликі річки. «Вирощування» одного мосту може зайняти 10–15 років, але за умови вірної експлуатації він слугуватиме сотню і більше років. Зараз ці зразки «народної арбоархітектури» є місцевим туристичним ресурсом.

Своєрідний спосіб життя веде народ *тода*, який проживає на півдні країни і нараховує близько 2 тис. осіб. Тода – послідовні суворі вегетаріанці. Споконвічно вони займалися лише скотарством, розводячи буйволів. Оригінальність їхнього господарювання полягала у тому, що скотарство вважається виключно чоловічою справою. Жінкам заборонено торкатися до всього, пов'язаного з худобою та молочним виробництвом. Навіть через стежину, якою рухається худоба, чоловік має перенести жінку на руках. Такий унікальний господарський комплекс визначив дещо принижене становище жінки у соціумі як менш продуктивної сили. Жіноча праця пов'язана лише з хатнім господарством. Крім того, для тода характерна поліандрія, коли одна жінка має декілька чоловіків.

Ще донедавна класичні тода взагалі не займалися землеробством, вимінюючи потрібну продукцію у сусідніх племен. Зараз господарський комплекс поступово змінюється під тиском урбанізації. На частині земель, які тода використовували під пасовища, зараз збудовано один з найпопулярніших індійських гірськолижних курортів Уті. Тода повільно залучаються до обслуговування туристів, зокрема торгуючи з ними продукцією власного виробництва. Загалом спосіб життя цього народу, традиційні танці, ритуали, незвичні будинки, гарний національний одяг можуть бути цікавим туристичним ресурсом.

На Андаманських і Нікобарських островах – найвіддаленіших землях Індії – збереглися племінні групи, які донині займаються найпримітивнішим видом господарювання. Вони переміщуються певною територією, полюючи на невеликих тварин та збираючи їстівні рослини. Їх загальна чисельність невелика, усього декілька сотень осіб. Більше того, їхня кількість поступово скорочується як під впливом природних умов (острови потерпають від тайфунів, особливо руйнівним було цунамі 2004 р.), так і через будівництво сучасних курортів.

На одному з Андаманських островів проживають *сентінельці* – народ, який веде найпримітивніший спосіб життя. Вони уникають контактів із зовнішнім світом, відганяючи за допомогою стрільби з луків усіх, хто намагається наблизитися до острова. Через ці причини про побут спільноти відомо дуже мало. Їхня самоназва невідома, сентінельцями їх називають через назву острова, на якому вони мешкають – Північний Сентінел. Встановити хоча б приблизну чисельність племені можливо лише за допомогою спостереження за їхнім життям здалека. Неодноразові спроби встановити контакт з сентінельцями закінчувалися безрезультатно, а іноді й трагічно. Після вбивства 2018 р. американського місіонера, який висадився на Північному Сентінелі з подарунками та наміром християнізувати населення острова, уряд Індії

заборонив будь-кому втручатися у життя спільноти. Туристам заборонено наближатися до острова, за чим слідкують патрульні катери ВМС.

ТРАДИЦІЇ НАРОДІВ ПІВДЕННОЇ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ АЗІЇ.

Релігійна ситуація у Південній та Південно-Східній Азії характеризується строкатістю та різноманітністю. Основними релігіями є індуїзм, буддизм та іслам, у деяких країнах значна частина населення сповідує християнство. Крім того, окремі етнічні групи зберігають традиційні вірування предків.

Індійська цивілізація справила величезний вплив на культуру і духовний стан народів Південної та Південно-Східної Азії. Індуїзм поширився переважно на найближчих сусідів Індії – Непал, Бангладеш, Шрі-Ланку. Втім, у двох останніх державах індуїсти не домінують серед вірян. Буддистський етнокультурний регіон значно ширший і включає передусім країни Південної, Південно-Східної та Східної Азії. Буддизм є провідною релігією Бутану, Камбоджі, Таїланду, Лаосу, М'янми, Шрі-Ланки, Монголії, Китаю. У перших трьох країнах він є державною релігією.

Водночас мешканці Південно-Східної Азії зазнавали впродовж своєї історії цивілізаційних впливів і з боку інших народів, що визначило їхнє релігійне й культурне розмаїття. Дається взнаки також колоніальне минуле багатьох етносів. Наприклад, у Сінгапурі буддисти складають приблизно третину населення, решта сповідує християнство, іслам, індуїзм та ін. У Пакистані, Бангладеш, Малайзії, Мальдівській Республіці іслам є державною релігією, хоча також існують індуїстські, християнські та інші общини. Так само ісламською країною є Індонезія. Майже 90% населення Філіппін – християни, переважна більшість з яких – католики. Релігійно-культурний фон В'єтнаму теж визначається співіснуванням багатьох релігій, у тому числі й традиційних вірувань *в'єтів*, які сповідує майже половина населення країни. У багатьох державах можна зустріти общини індуїстів, прихильників даосизму, інших релігій. Крім того, у цьому багатонаціональному регіоні проживають численні народи і племена, які сповіднують традиційні релігії предків.

На надзвичайну строкатість населення регіону вплинув не лише релігійно-культурний фактор, але й рівень економічного розвитку кожної країни. З цієї точки зору між державами Південної та Південно-Східної Азії існують значні розбіжності. Зокрема, Сінгапур належить до високорозвинених держав з ринковою економікою. Таїланд, Філіппіни, Індонезія, Малайзія, В'єтнам пришвидшеними темпами модернізують свої економіки, за що отримали назву «азійських тигрів другої хвилі». Натомість є країни, економіка яких залишається аграрною, а населення займається традиційними формами господарства. Більше того, деякі малі народи тільки протягом ХХ ст. перейшли від життя збирачів і мисливців до простих форм землеробства (наприклад, деякі племена островів Калімантан, Суматра, Ява).

Ще одним вагомим фактором етнічної різноманітності регіону є проживання у межах однієї держави значної кількості народів та етнічних груп, що знаходяться на різних рівнях суспільного розвитку. Наприклад, у В'єтнамі, поруч з в'єтами (майже 90%), проживає більше 50 етносів. Приблизно стільки

ж народів та етнічних груп складають населення Лаосу. Особливою поліетнічністю вирізняються країни, розташовані на островах: близько ста народів проживає у Філіппінах, більше 200 – в Індонезії. Слід зазначити, що фахівці до сьогодні не розробили єдиної методики класифікації окремих етнічних груп, а отже – і підрахунку кількості етносів, що проживають у тій чи іншій державі. Тому в науковій літературі можна зустріти різну інформацію з цього приводу. Зокрема, за різними методиками підрахунку в Індонезії проживають від 200 до 350 етносів, у М'янмі – від 50 до 100.

Етнокультурна різноманітність Південної і Південно-Східної Азії виявилася в традиціях її населення. Частина звичаїв і ритуалів місцевих громад детермінуються їхньою релігійною приналежністю, а інші – є унікальними та притаманними виключно даній етнічній групі або населенню регіону. Водночас традиційний одяг, житло, кухня мають спільні риси, які визначаються кліматичними умовами, особливостями господарювання та іншими об'єктивними чинниками.

У Південній та Південно-Східній Азії зустрічаються різноманітні типи **житла**. У містах, особливо великих, де перемогли урбанізаційні тенденції, будують сучасні будинки з усіма зручностями. У невеликих містечках та у селах можна зустріти житло, характерне для того чи іншого етносу і пристосоване до місцевих кліматичних умов. Внутрішнє оздоблення традиційних будинків народів Південно-Східної Азії загалом схоже. Підлоги вкривають циновками, на яких їдять, проводять час вдень та сплять вночі, а з меблів переважно використовують низенькі столики, скрині для одягу. У прибережній зоні або там, де існує небезпека нападу хижаків, будують житло на палях, дах вкривають пальмовим листям. У Таїланді, де земля коштує дорого, бідні родини мешкають на плотах або човнах, створюючи своєрідні плаваючі селища.

Але навіть у районах з аграрною економікою сучасні тенденції поширюються в середовищі місцевих громад, впливаючи, у тому числі, й на організацію життєвого простору. Наприклад, **даяки**, автохтонне населення острова Калімантан, традиційно жили у т.зв. *лонгхаузах* – довгих будинках з галереєю, куди виходили двері сімейних кімнат. В окремому приміщенні або у спеціальному будинку жили неодружені чоловіки. Зараз більшість родин прагнуть будувати собі індивідуальне житло. Лонгхауси та «чоловічі будинки», які збереглися, використовуються для суспільних потреб.

Схожі традиції існували у народів острова Суматра (Індонезія). Наприклад, у *мінангкабау* було прийнято у той час, коли донька виходила заміж, з наріжного боку добудовувати окреме приміщення для нової родини. Воно мало окремий вхід і вкривалося високим сідлоподібним дахом. З кожним поколінням родинний будинок все розростався і набував дуже живописного вигляду. Зараз мінангкабау будують індивідуальне житло, яке має цілком сучасний вигляд. Але й заможні, і бідні родини вкривають їх традиційними високими сідлоподібними дахами. Схожі дахи мають будинки **батаків** і деяких інших народів Суматри. Екзотичний вигляд будинків спонукає туристів

відвідувати селища мінангкабау та інших народів, сприяючи розвитку місцевої економіки.

Поліетнічність Південно-Східній Азії виявляється у **національному вбранні** її мешканців. У Малайзії та Індонезії найпоширенішим одягом, особливо у сільській місцевості, залишається *саронг*. Він може бути коротким до колін або довгим. Чоловіки огортають тканину навколо талії на зразок спідниці, жінки закривають груди. У містах, особливо великих, саронг певною мірою поступився європейському одягу, але не зник. Його можна зустріти в громадських місцях у поєднанні, наприклад, з європейською сорочкою. Він також залишається поширеним домашнім одягом, оскільки ідеально відповідає місцевим кліматичним умовам.

Національним одягом у М'янмі є *лонджі* – зшитий шматок тканини, який чоловіки і жінки одягають на зразок спідниці. Чоловіки зав'язують лонжі спереду вузлом і носять з сорочкою або легкою курткою. Жіночі лонжі витончені, яскраві, закріплюються на лівому боці.

Своєрідним підходом до національного костюму відрізняється **Королівство Бутан**, розташоване між Індією та Китаєм. У державі діють правила поведінки та етикету «*Дриглам Намжа*», обов'язкові для всіх громадян. Вони регламентують різні аспекти життя суспільства, у тому числі й одяг, який мешканці країни зобов'язані носити у публічних місцях та у робочий час. Костюм чоловіків складається з верхнього одягу *тхо*, підперезаного особливим чином. Жінки носять *кіру* – довге полотно, яке обертається на зразок спідниці й заколюється брошкою, блузу з довгими рукавами *вонджу* і короткий жакет *тего*.

Під час відвідування монастирів або офіційних установ чоловіки доповнюють свій одяг *кабні* – широким шовковим шаликом, який одягають через ліве плече до правого стегна. Його колір вказує на статус власника. Так, зелений кабні може носити лише суддя, жовтогарячий – високий урядовець, кабні короля й вищого релігійного ієрарха – шафранового кольору. Пересічні громадяни носять білі кабні. Жінки в офіційних випадках одягають вузький вишитий шовковий шалик (*раха*).

Календар свят і фестивалів народів Південної та Південно-Східної Азії барвистий і насичений. Більшість святкових урочистостей визначаються релігією, що її сповідує населення тієї чи іншої країни. Водночас для мешканців регіону характерне переплетіння й взаємовплив декількох релігійних систем, які іноді виливаються в оригінальні традиції святкування.

Яскравим прикладом є зустріч Нового року на індонезійському **острові Балі**. Більшість його мешканців сповідує своєрідну синкретичну релігію – балійський індуїзм, в якій індуїстське вчення переплелось з буддизмом і первісними віруваннями аборигенів. Балійці вірять у духів предків, радяться з богами з різних приводів, справляють магічні ритуали.

Святкові заходи починаються за декілька днів до Нового року, який припадає на березень. Спочатку балійці проходять процес омовіння, що символізує очищення від гріхів і злих думок. Наступним етапом є влаштування яскравих і гучних процесій. Балійці носять великі, яскраво розмальовані

скульптури *ого-ого*, які символізують злих духів та демонів. Щоб ще більше налякати злі сили, учасники ходи несуть смолоскипи, гомонять і гучно стукають посудом. Дійство відбувається під музичний супровід *гамелана* – традиційного індонезійського народного оркестру. Наприкінці дня ого-ого урочисто спляють.

Наступного ранку наступає кульмінація святкування – «день тиші» **Н'єпі**, коли злі духи мають переконатися у тому, що на острові нікого немає, й залишити його. На Балі зачиняються всі офіційні та розважальні установи, пляжі, не працює громадський транспорт, на вулицях чергує спеціальний патруль, який слідкує за дотриманням правил. Балійці на 24 години залишаються у своїх домівках і цілий день займаються медитацією та рефлексією, не запалюють світло, деякі не приймають їжу і не розмовляють. Вони вірять, що у такий спосіб вступають у Новий рік оновленими, залишаючи усі біди і негаразди у минулому. Вимог Н'єпі просять дотримуватися й туристів, які перебувають у цей день на острові, зокрема не вмикати яскраве світло, музику, уникати гучних розваг тощо. Наступного дня наступає Новий рік, і свято продовжується.

Яскраві, барвисті свята характерні практично для всіх етносів Південної та Південно-Східної Азії. Багато з них є важливими подієвими туристичними ресурсами й сприяють економічному розвитку своїх країн.

Щорічно у серпні туристи, які перебувають у **Шрі-Ланці**, намагаються відвідати свято **Есала Перахера** у місті Канді. «Перахера» – означає «хода, процесія», і такі урочистості у Шрі-Ланці відбуваються під час багатьох свят. Але Канді Есала Перахера в одному з священних буддистських міст має особливе значення. У місцевому храмі *Шрі Далада Малігава*, тобто «Храмі Зуба Будди», зберігається одна з найважливіших святинь усіх буддистів. Один раз на рік Зуб Будди полишає храм. Його у спеціальній скриньці на спині слона проносять містом. Дійство збирає тисячі паломників, а туристи, якщо бажають побачити процесію, мають бронювати місця за кілька місяців.

Свято дуже давнє, його коріння губиться в глибині століть. Вважається, що у такий спосіб люди висловлювали вдячність богам за перемоги над ворогами і можливість жити у мирі. Святкові заходи тривають 11 днів і 10 ночей, і кожен день супроводжується власними ритуалами й церемоніями. Найважливіший захід припадає на десятую ніч і розпочинається з пострілу гармати, яким повідомляється про захід сонця та початок урочистої процесії. Вулицями міста рухаються жонглери на ходулях, які підкидають кокосові горіхи, музиканти, танцюристи з каст *олі* (у Шрі-Ланці існує своя кастова система, відмінна від Індії), прапороносці тощо. Центальною подією є хода слонів, прикрашених розшитими попонами та ліхтариками, один з яких несе Зуб Будди. Так само ліхтариками прикрашені всі дерева міста. Закінчується ніч загальними танцями і феєрверками. А на ранок церемонією «розрізання води» мечем закінчується й саме свято. Свіжа вода, набрана в озері, буде зберігатися у кожному храмі міста до наступного Есала Перахера.

Унікальною й самобутньою культурою відзначається **В'єтнам**, в якій конфуціанські, даоські, буддистські релігійні традиції переплелися з давніми

анімістичними поглядами місцевих жителів. У будинках можна зустріти по два вівтаря, один з яких присвячений божеству, другий – предкам-охоронцям роду. В'єтнамці вірять, що духи померлих родичів живуть поруч з живими і впливають на події, попереджають про небезпеки, захищають своїх нащадків. Як наслідок, традиції проведення релігійних свят у країні набувають особливого колориту. Так, в'єтнамський Новий рік – **Тет** – загалом схожий з китайським, відзначається одночасно (з поправкою на місцевий місячний календар) і закінчується Святком ліхтарів. Але для мешканців країни важливий акцент робиться на сімейні зв'язки. В'єтнамський Тет складається як з урочистих процесій, костюмованих вистав, феєрверків та інших розважальних заходів. Але водночас свято сповнене давніх традицій.

За тиждень до Нового року відзначають День шанування духів-охоронців домашнього вогнища, що, за переконанням в'єтнамців, цілий рік захищали родину від негараздів. Напередодні свята належить відвідати могили родичів на кладовищі, прибрати вівтарі пращурів у домівці та оновити перед ними підношення. У В'єтнамі до святкового столу печуть пироги у вигляді круга та квадрату – символи неба і землі, а разом це означає мир під спільним родинним дахом. Після наступу Нового року онуки і діти першими вітають зі святом старших родичів, потім батьки, бабусі й дідусі вітають молодше покоління, даруючи на щастя невелику суму грошей у червоних мішечках або конвертах, т.зв. «новорічні гроші» (монети або купюри обов'язково мають бути новими). Святкування триває декілька днів, під час яких зазвичай відвідують родичів, друзів, храми. Кожний в'єтнамець намагається зустріти свято у своїй оселі, з родиною, навіть якщо потрібно для цього повернутися з далекого відрядження.

На різнобарвному строкатому полотні як відображенні культурного життя народів Південної та Південно-Східної Азії свій візерунок залишили не лише великі народи, які сформували держави. Власні традиції, звичаї, ритуали зберігають численні невеликі спільноти, і деякі з них вражають європейських туристів своєю екзотичністю. Наприклад у М'янмі та Таїланді проживає народ **падаунг**, відомий своєю традицією «витягувати» шиї жінкам. Кожній дівчинці з п'яти років на шию починають одягати кільця з мідного дроту, з віком збільшуючи кількість обертів спіралі. Цей процес припиняється, коли дівчина стає дорослою і виходить заміж. Деякі селища, де живуть «жінки-жирафи», беруть платню за відвідування їх туристами, що бажають познайомитися з прекрасною половиною падаунгів.

Екзотику можна знайти й у Шрі-Ланці, де туристи мають можливість відвідати поселення **веддів** – нащадків корінного населення острова. Частина цього народу поступово включається у соціальну тканину держави та модернізує своє життя. Але залишилося декілька сотень родин, які досі проживають у джунглях і ведуть відповідний спосіб життя. Втім, це не означає, що ведди взагалі не користуються певними благами прогресу. У їхніх домівках можна зустріти посуд, інші сучасні господарські речі. Але живуть ведди племінним устроєм, займаються збиральництвом та полюванням на дрібних тварин. Існує припущення, що повільна соціалізація веддів залежить не тільки від прагнення залишитися вірними традиціями пращурів, а й має певне

економічне підґрунтя. За невелику платню туристи можуть відвідати поселення, де їм продемонструють деякі церемонії та ритуали.

У Південній та Південно-Східній Азії проживає багато інших етносів, які відрізняються особливою матеріальною і духовною культурою (*міонги, кхмери, карени* та ін.). На острові Сулавесі (Індонезія) проживають *бугіси* – один з найзагадковіших етносів, що має п'ять гендерів. Така етнічна поліфонія робить регіон надзвичайно цікавим для розвитку культурного та етнографічного туризму.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте етнокультурне розмаїття народів Південної та Південно-Східної Азії.
2. Поясніть, чому полягає самотність індійської цивілізації.
3. Розкрийте особливості релігійних систем Індії.
4. Охарактеризуйте особливості менталітету, традиції та звичаї народів Індії.
5. Охарактеризуйте традиції етнічних меншин Індії.
6. Розкажіть про індійські національні свята.
7. Поясніть, які народи належать до буддистського етнокультурного регіону.
8. Охарактеризуйте своєрідність культурних традицій Бутану.
9. Розкрийте особливості святкових традицій народів Південної та Південно-Східної Азії.
10. Поясніть правила поведінки у буддистських та індуїстських храмах.

Тема 4

ТРАДИЦІЇ ТА ЗВИЧАЇ НАРОДІВ БЛИЗЬКОГО І СЕРЕДНЬОГО СХОДУ ТА ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ

У суспільному дискурсі часто використовуються такі визначення, як «мусульманська цивілізація», «світ ісламу», «умма ісламія», «арабо-мусульманська цивілізація» тощо. Ці поняття багато в чому є близькими, але не тотожними. Іноді їх використовуються для характеристики Близького Сходу – регіону на стику трьох континентів, Європи, Азії та Африки. Ця назва характеризує регіон з точки зору європейців – як найближчу до них частину Азіатського континенту. Крім того, назва «Ближній Схід» визначає не лише географічні, але й історико-культурні характеристики. З цієї точки зору, включення до нього окремих північно-африканських країн обумовлено домінуванням у них ісламу як провідної релігійної системи та переваженням арабів у складі населення.

UNWTO, розподіляючи світ на туристичні регіони, об'єднала у Близькосхідний туристичний регіон 14 мусульманських країн – Ірак, країни Східного Середземномор'я (Йорданію, Ліван, Сирію, Палестину), сім держав

Аравійського півострова (Бахрейн, Кувейт, Оман, Катар, Саудівську Аравію, Об'єднані Арабські Емірати, Ємен), а також африканські держави Єгипет і Лівію. З точки зору географії ці країни належать до різних континентів – Західної, або Передньої Азії, та Північної Африки. З іншого боку, мусульманську Туреччину, яка є частиною поняття «Близький Схід», UNWTO зараховує до субрегіону Південної Європи Європейського туристичного регіону, а Іран відносить до субрегіону Південної Азії Азіатсько-Тихоокеанського туристичного регіону. Іноді використовують також поняття «Середній Схід», маючи на увазі країни Західної Азії, Іран та Афганістан. Таким чином, має місце накладання понять через використання або змішування різних критеріїв під час їхньої характеристики – географічних, економічних, історико-культурних, конфесійних тощо. Те ж саме можна сказати і про регіон Центральної Азії, до якого відносять Киргизстан, Узбекистан, Таджикистан і Туркменістан, а іноді – і Казахстан.

Так само потрібно розрізнити поняття «мусульманський світ», тобто спільноту усіх мусульман світу (*умма ісламія*), та «арабо-мусульманський світ». На нашій планеті нараховується близько півсотні країн, які належать до мусульманської цивілізації. Їх можна географічно поділити на чотири групи: країни Близького Сходу; країни Північної Африки; країни Середнього Сходу та Центральної Азії; країни Південної та Південно-Східної Азії, де іслам має домінуючі позиції (Індонезія, Мальдіви, Пакистан, Бангладеш). Під «арабським світом» розуміють країни Близького Сходу та Північної Африки з переважаючим арабським населенням та використанням арабської мови в якості офіційної. «Умма ісламія», тобто ісламська релігійна громада – це об'єднуюча назва всіх мусульман світу, що символізує їхню єдність.

Але світ ісламу далеко не однорідний. Він має свої внутрішні протиріччя та конфлікти. Під час характеристики традицій, звичаїв, обрядів мусульманських народів, попри те, що іслам є важливим стрижнем їхньої ідентичності, потрібно враховувати географічні, етнічні та багато інших критеріїв: радянське минуле центральноазіатських країн, давні традиції перської культури в Ісламській Республіці Іран тощо. Все це позначилося не формуванні спектра культурних традицій того чи іншого народу, особливо якщо етнос досяг на своєму історичному шляху значних успіхів ще до приходу ісламу.

ТРАДИЦІЇ НАРОДІВ БЛИЗЬКОГО СХОДУ. Розглядаючи традиції та звичаї народів Близького і Середнього Сходу, було взято за основний критерій сповідування більшістю населення регіону ісламської релігії, але при цьому була акцентовано увагу на особливостях, обумовлених історичним досвідом того чи іншого етносу. Ізраїль, який географічно належить до близькосхідного регіону, а за класифікацією UNWTO – до Європейського туристичного регіону, у даній темі також не розглядається.

Населення. Етнічна історія країн Близького і Середнього Сходу – складна і розмаїта. У III–II тис. до н.е. у регіоні склалися й розквітли найдавніші цивілізації – Месопотамська у межиріччі Тигру та Євфрату та

Давньоєгипетська у долині Нілу. У II–I тис. до н.е. у Східному Середземномор'ї домінувала Фінікія, що не становила політичної цілісності, але з соціально-економічної та культурної точки зору була високорозвиненою цивілізацією. У I тис. до н.е. у Західній Азії виникають давні держави: Мідія, Бактрія, Парфія, Урарту. На території Ірану існувала Перська держава, яка двічі досягала найвищого розквіту – за доби Ахеменідів (кінець VII ст. – 330 р. до н.е.; була завойована Александром Македонським) та Сасанідів (224–651 pp.). Остання припинила своє існування внаслідок арабського завоювання.

Величезний вплив на подальшу історію регіону здійснили дві завойовницькі хвилі. У VII–VIII ст. араби, що мешкали на теренах Аравійського півострова, підкорили Східне Середземномор'я та Північну Африку, створивши власну імперію – Арабський халіфат. Араби принесли з собою іслам, і це змінило культурний ландшафт регіону. Вони перетворилися на домінуючий етнос, частково внаслідок розселення у завойованих країнах, частково – внаслідок ісламізації місцевих народів і змішування з ними.

Друга хвиля пов'язана з тюркським завоюванням. У XI ст. Малу Азію підкорили огузо-туркменські племена (тюрки-сельджуки) і створили там свою державу, знищену у XIII ст. монголами. Але й на далі на цю територію з Центральної Азії переселялися тюркські кочові племена. Наприкінці XIII ст. у Малій Азії була заснована Османська держава. Після захоплення 1453 р. Константинополя вона перетворилася на Османську імперію. Поразка у Першій світовій війні призвела до розпаду імперії, а на її теренах постала Турецька республіка. Тюркські народи здійснили помітний вплив на формування сучасного турецького та азербайджанського етносів.

З антропологічної точки зору переважна більшість населення близькосхідних країн належить до різних типів європеїдної раси. Воно розмовляє на мовах семітської (арабська), індоєвропейської (фарсі, курдська, пушту), тюркської (турецька, азербайджанська) мовних сімей. За своїм національним складом країни Близького і Середнього Сходу поділяються на багатонаціональні (Іран, Афганістан) та відносно однорідні (Туреччина, арабські країни).

Основне населення країн Аравійського півострова, Північної та Північно-Західної Африки – араби. Вони належать до групи семітських народів, розмовляють арабською мовою. Араби поділяються на численні групи, між якими існують відмінності, зокрема у рівні соціально-економічного розвитку, культурних традиціях. Вони розмовляють на різних діалектах арабської мови: аравійська арабська в ОАЕ, іракська арабська, єменська арабська, бахрейнська арабська тощо. Цементуючим чинником для об'єднання різних груп арабів у єдину спільноту слугує, крім ісламу, єдина літературна арабська мова та арабська писемність.

Історія. Араби здійснили визначальний вплив на етнокультурний фон регіону завдяки тому, що дали людству одну з трьох світових релігій – іслам.

Арабські племена з давніх часів мешкали на території Аравійського півострова. Природно-кліматичні умови у різних його частинах були неоднорідними, що визначило виділення трьох зон, які розвивалися за різними

сценаріями. Південь і південний захід півострова у доісламські часи називали «Щасливою Аравією», «Зеленою Аравією», природно-кліматичні умови якої були сприятливими для іригаційного землеробства, розвитку ремесел і торгівлі. Південні араби, єменіти, активно торгували з іншими країнами, у тому числі пахучими смолами (ладан, миро) і прянощами. З півдня уздовж узбережжя Червоного моря проходив один з найважливіших караванних шляхів давнини – «Дорога ладану», яким товари перевозилися до Середземноморського узбережжя, а звідти морем – до Європи.

Арабське населення Західної Аравії (Хіджазу) жило і збагачувалося передусім за рахунок транзитної торгівлі. Тут виникли багаті міста Мекка та Ясриб (сучасна Медина) як важливі пунктами товарообігу на караванному шляху. Решту території Аравії становила кам'яниста пустеля (*бедв, бадія*). Її мешканці – *бедуїни*, тобто «люди пустелі» – займалися кочовим скотарством, розводили одnogорбих верблюдів (дромадерів), а також грабували каравани, що рухалися «Дорогою ладану». На півночі півострова відбувалися свої державотворчі процеси, які призвели до виникнення ранніх держав (Набатей, Пальміра).

У середині I тис. н.е. ситуація на півострові змінилася. Єменська цивілізація занепадала під впливом кліматичних змін, загарбницькими походами Персії та тиску кочових племен. Бедуїни почали переселятися до заможних землеробських районів, змішуючись з місцевим населенням. Під впливом цих процесів екзонім «араби», тобто «жителі пустелі», яким греки і римляни називали бедуїнів, поширився на усіх мешканців Аравії.

Наступний етап історії арабів пов'язаний з ім'ям історичної особи – Мухаммеда з племені курейш, що контролювало Мекку. Місто не тільки було важливим пунктом перевантаження товарів на «Дорозі ладану», але й виконувало функції загальноарабського релігійного центру. Тут знаходилася Кааба – головне язичницьке святилище Хіджазу та стояли ідоли аравійських богів. Бедуїни з'їжджалися до Мекки як у торговельних справах, так і для того, щоб віддати шану племінним ідолам, що сприяло збагаченню мекканської знаті.

З 610 р. у Мухаммеда почалися видіння, якими він ділився спочатку з найближчими родичами. Він розповідав, що вночі до нього навідався ангел Джабраїл, і вони разом здійснили подорож до Єрусалима. Звідти на крилатому коні Мухаммед піднявся на небеса і зустрівся з Аллахом, після чого перетворився на його пророка – посланця, що приніс людям істинну віру.

Іслам – монотеїстична релігійна система. Мухаммед вчив, що існує єдиний бог – Аллах, який створив світ і все суще, і всі мають йому коритися. Ті, хто не сприйме нову релігію, після страшного суду потраплять до пекла, а правовірні – до раю, де на них чекає вічне блаженство. Аллах – єдиний Бог усіх людей на Землі, у тому числі юдеїв і християн. Аллах раніше вже звертався до людства і посилав свого пророка Ісу ібн Мар'яма (Ісуса Христа). Але люди відступилися від істинної віри, спотворили її. Таким чином, іслам – єдина істинна релігія, й виключно її адепти можуть вважатися правовірними.

Ідеї Мухаммеда підривали домінуюче положення і матеріальні статки мекканської знаті, тому він разом з найближчими родичами і прихильниками був змушений таємно залишити місто і вирушити до Ясрибу. Ця подія – переселення, або *Гіджра*, що відбулася 16 липня 622 р., розпочала відлік нового ісламського календаря. В Ясрибі Мухаммед досяг успіху і заснував першу мусульманську громаду – *умму*, а місто було перейменовано на Медину, тобто «Місто Пророка». Декілька років тривала війна між мусульманами Медини та язичниками Мекки, яка закінчилася компромісним рішенням. Мешканці Мекки прийняли іслам, а Мухаммед після повернення проголосив її головним центром нової релігії. Відтоді мусульмани повинні молитися у бік Мекки (до того він вимагав під час намазу повертатися обличчям до Єрусалима). Кааба була проголошена головним ісламським святилищем.

Таким чином, Мухаммед заснував першу ісламську державу, а себе проголосив «печаткою пророків», тобто останнім пророком. 632 р. він помер, і перед лідерами *умми* постала проблема теоретичного обґрунтування подальшого існування молодого держави. Так зародилася ідея створення халіфату на чолі з халіфами – «заступниками» пророка. Іншою проблемою було утримання бедуїнів під впливом нової релігії після смерті ідеолога-харизмата. Щоб не допустити втрати своїх прибічників, халіф Абу Бекр 633 р. під прапором ісламу організував похід проти Сасанідської Персії. Так розпочалася доба арабських завоювань, наслідком якої стало постання середньовічної теократичної імперії – Арабського халіфату. 661 р., після вбивства халіфа Алі ібн Абу Таліба, кузена і зятя Пророка, у новій державі встановився династичний принцип передачі влади. Першою правлячою династією були Омейяди (Дамаський халіфат, 661–750), а потім до влади прийшли Аббасиди (Багдадський халіфат, 750–1258).

Після арабських завоювань під владою мусульман опинилися величезні території у Західній та Середній Азії, Північній Африці, а на початку VIII ст. адепти нової релігії з'явилися в Європі, захопивши частину Піренейського півострова. У IX–X ст., внаслідок послаблення центральної влади, деякі території імперії відокремилися і там запанували власні династії, а у XIII ст. Арабський халіфат припинив своє існування під тиском монголів. Але за ці століття араби розселилися на підкорених територіях. Наслідком цих процесів стала ісламізація місцевих етносів.

Релігія. Іслам є світовою релігією. Його поширення не співпадає з етнічними та державними кордонами, а за кількістю прихильників він посідає друге місце після християнства.

Фундаментальною основою ісламу є віра в єдиного істинного Бога – Аллаха. Від нього залежить весь світ, нічого, навіть незначна подія або природне явище, не може статися поза його волею, він визначає і хід подій, і долю кожної людини. Після смерті людські душі чекають на Страшний суд, коли Аллах визначить, хто потрапить до раю, а хто – до пекла. До Аллаха немає сенсу звертатися з проханнями про допомогу або заступництво, його необхідно лише прославляти (іслам арабською означає «покірність»). Лише пророку Мухаммеду дозволено заступитися за грішника перед Аллахом.

Усе життя мусульман регламентовано *шаріатом* (арабською «істинний шлях до мети») – комплексом правових норм та етичних принципів, якими зобов'язані керуватися віруючі у суспільно-політичній сфері і в особистому житті. Шаріат визначає «п'ять стовпів ісламу», тобто п'ять основних правил, які ведуть віруючих до спасіння.

По-перше, мусульмани мають повторювати під час кожної молитви спеціальну вербальну конструкцію – *шахаду*, що перекладається як «Немає бога, крім Аллаха, і Мухаммед – пророк його». Для того, щоб прийняти іслам, людині достатньо вголос виголосити цей ісламський символ віри. Але попри очевидну простоту ритуалу, у дійсності цього недостатньо. Існують супутні умови, що мають супроводжувати цю дію, зокрема прийняти нову віру всім серцем і підкоритися Аллаху.

По-друге, кожний мусульманин повинен щоденно п'ять разів творити *намаз (саят)* – ритуальну молитву Аллаху, повернувшись обличчям до Мекки: на світанку, опівдні, перед настанням вечора, під час заходу сонця й після настання ночі. У мусульманській молитві немає звернень до Аллаха, лише вираз покори і прославляння. Молитовний цикл чітко регламентований – за часом, кількістю звернень, вербальними конструкціями, ритуальними діями, які супроводжують підготовку до молитви і сам намаз, дозволеним одягом тощо. Хоча існують певні відмінності між прихильниками тієї чи іншої школи мусульманського права, а також між сунітами та шиїтами, наприклад щодо положення тіла під час молитви, виконання поклонів, використання *турби* або *намазлику* (молитовного килимка), щоденна п'ятиразова молитва залишається важливим обов'язком кожного вірянина.

Туристи, які відвідують, наприклад, Саудівську Аравію, мають пам'ятати, що п'ять разів на день готелі, заклади харчування, магазини зачиняються для намазу. Газети щодня друкують точний графік молитов, оскільки час намазу залежить від пори року та місця перебування людини. По п'ятницях опівдні молитва має колективний характер (*джума-намаз*), під час якої усі вільні повнолітні чоловіки, якщо не має якихось нездоланих перешкод, повинні разом молитися в мечетях (у мусульманській архітектурі мечеті з великим внутрішнім двором, що вміщує значну кількість віруючих, називаються «п'ятничними мечетями»).

Третім стовпом ісламу вважається *саум* – піст, під час якого мусульмани утримуються від вживання їжі, пиття та отримання насолод впродовж світлої частини доби. Саум обов'язковий під час священного місяця Рамадану, але може бути й індивідуальним, який мусульманин самостійно накладає на себе. Мета сауму – нагадати людині про благочестя, про потребу вести помірковане життя і приділяти увагу духовному самовдосконаленню.

Четвертим і п'ятим стовпами ісламу є *хадж*, тобто паломництво до Мекки, яке має хоча б раз здійснити кожний мусульманин, та щорічний податок на користь бідних членів умми (*закят*).

Священними книгами ісламу є *Коран* і *Сунна*. Коран (арабською «читання вголос») – це зібрання пророцтв, записаних послідовниками Мухаммеда після його смерті. Сам пророк записів по собі не залишив.

Мусульмани надзвичайно шанують Коран і ставляться до нього не як до тексту, а як до одкровенень самого Аллаха, переданих людству через посередництво Мухаммеда. Вважається, що оригінал Корану знаходиться під престолом Аллаха на небесах. Сунна – офіційна біографія пророка, опис його діянь, де у формі *хадісів* наводяться приклади вчинків і висловлювань Мухаммеда, на які мають рівнятися всі мусульмани.

Як і Коран, Сунна є джерелом релігійного права в ісламі. Але якщо Коран шанують усі мусульмани, ставлення до Сунни різняться залежно від релігійної течії. Суніти вважають обидві книги священними, а шиїти визнають у Сунні тільки ті епізоди, які стосуються пророка та його родичів та записані зі слів останніх. Інші хадіси шиїти обов'язковими для себе не вважають.

Поділ ісламу на три основні течії – *сунізм*, *шиїзм* та *хариджизм* – відбувся вже через кілька десятиліть після смерті пророка, у середині VII ст. Причини розколу полягали у суперечках стосовно принципу успадкування влади. *Шиїти*, тобто послідовники Алі ібн Абу Таліба, обстоювали династичний принцип, за яким лідерство в уммі має належати виключно нащадкам Мухаммеда. *Суніти* виступали за обрання халіфом будь-якого гідного члена громади і перемогли. Втім, на практиці це все одно закінчилося тим, що до влади прийшла династія Омейядів, а не Алідів. *Хариджитами* себе назвали ті, хто спочатку підтримали Алі, а згодом зневірилися у ньому. В основі поглядів хариджитів знаходиться намагання повернутися до «істинного ісламу», не спотвореного пізнішими суперечками. З часом розкол між цими течіями все більше поглиблювався, а всередині кожної з них виділялися різні секти і школи.

Зараз основний поділ в ісламі пролягає між сунітами і шиїтами. Переважна більшість ісламського світу (до 90%) належить до сунітської гілки. Шиїзм поширений передусім серед неарабських етносів. Його послідовники становлять значну частину віруючих у таких державах, як Ірак, Іран, Азербайджан і деяких інших країнах. Хариджизм представлений своєю поміркованою течією *ібадизмом*, який має більш-менш сильні позиції лише в Омані.

Протиріччя між сунітами і шиїтами так і не були подолані впродовж тринадцяти століть. Крім різного ставлення до Сунни, між ними існують набагато серйозніші розбіжності, основне з яких – це обстоювання шиїтами права на духовно-політичне лідерство у мусульманському світі виключно за нащадками пророка як єдино можливими посередниками між Аллахом і людьми. Крім того, суніти і шиїти відрізняються певними відмінностями у релігійній практиці. Зокрема, шиїти під час намазу використовують *турбу* – спресований шматок глини або ґрунту зі святих місць, а суніти цього не визнають. Щоденний п'ятиразовий намаз у шиїтів читається у три прийоми (зранку, дві молитви вдень і дві ввечері), а святими місцями, крім Мекки і Медини, вони вважають поховання Алі ібн Абу Таліба та його сина імама Хусейна в Іраку. Існують між течіями і деякі доктринальні розбіжності, у тому числі шиїти інакше вимовляють шахаду. Час від часу релігійні суперечки виливаються у збройні конфлікти та акти терору.

Слід звернути увагу на те, що тотальне домінування ісламу у регіоні не призвело до повного зникнення інших релігійних громад. Адже не слід забувати, що іслам сформувався набагато пізніше, ніж юдаїзм і християнство. Переважна більшість юдеїв регіону зараз проживають у державі Ізраїль. Християнські церкви різної конфесійної приналежності існують у багатьох арабо-мусульманських державах (Коптська православна в Єгипті, Маронітська у Лівані, Мелькітська греко-католицька у Сирії, Лівані, Йорданії). В Ірані, попри домінування там ідеології ісламського фундаменталізму, збереглися релігійні громади, що сповідують зороастризм – одну з найдавніших релігій у світі.

Особливості національного характеру. Щоб зрозуміти особливості сприйняття світу мусульманами, потрібно усвідомити один з базових принципів релігії. Вони вірять, що Мухаммед був останнім пророком, якого Аллах – єдиний істинний Бог – послав на землю зі своїм посланням людству, адже юдеї і християни спотворили свою віру. Таким чином, саме Мухаммед приніс остаточну істину, і саме вона записана у Корані. Звідти бере початок традиція називати себе «правовірними» і певною мірою зверхньо ставитися до прибічників інших релігій – «невірних». З іншого боку, те саме відчуття призвело до появи радикальних релігійно-політичних течій в ісламі (ісламського фундаменталізму, ісламізму), оскільки все більш помітне відставання у рівні соціально-економічного розвитку між західним соціумом та «уммою ісламійя» потребувало пояснення та відповідної реакції. Втім, рецепти для виправлення ситуації були сформульовані знову ж таки у традиціях консервативного суспільства, оскільки стрижневим мотивом була, по-перше, вимога збереження місця і ролі ісламу у житті кожної окремої людини й усього суспільства загалом, а по-друге, опір процесу вестернізації.

Абсолютна віра в Аллаха та необхідність суворо дотримуватися настанов шаріату сприяли формуванню у мусульман особливого менталітету. В основі їхньої поведінки знаходиться не раціональність, а догми і приписи релігії. Іслам вимагає від людини передусім повної покірності. Мусульмани вважають, що все те, що відбувається у світі, залежить від волі Аллаха. Для них характерна глибока віра у *кісмет*, тобто долю, яка визначена Аллахом і на яку вплинути неможливо. Адже до Аллаха заборонено звертатися з проханнями. Залишається лише дотримуватися настанов шаріату, який диктує правила поведінки в усіх випадках: у стосунках між мусульманами, з представниками інших релігій, з різними соціальними групами тощо. Регламентація стосується усіх сторін життя мусульманина – побуту, родинних стосунків, суспільних відносин, політичної сфери. Морально-етичні норми також визначаються релігією. В ісламі існує таке поняття, як «*великий джихад*», змістом якого є внутрішня боротьба людини з несправедливими бажаннями, прагнення до самовдосконалення (і який зазвичай плутають зі священною війною – «*малим джихадом*»). Іслам вимагає від людини стриманої поведінки, шанування старших, підкорення релігійним і політичним авторитетам (часто ці іпостасі збігаються, оскільки у конституціях більшості мусульманських країн іслам проголошується державною релігією, а норми права базуються на шаріаті).

Вимога дотримання приписів шаріату ставить людину в залежність від спільноти, інтереси і думка якої важливіші за бажання особистості. Індивідуалізм не вітається й не шанується. Кожний мусульманин має соціальні зобов'язання перед уммою, матеріально підтримуючи бідних її членів сплатою щорічного закятю. Таким чином, мусульманська умма належить до традиціоналістських суспільств, в яких збереження традицій важливіше за прогрес, що іноді цими традиціями гальмується, а колективізм домінує над індивідуальністю.

Традиції, звичаї, поведінкові стереотипи. Одним з найважливіших ісламських інструментів регламентації життя людей є поняття *харам* і *халяль*. Узагальнено можна сказати, що халяль – це все, що дозволено мусульманину, а харам, відповідно, заборонено. Найчастіше ці поняття пов'язують з харчовими обмеженнями, але спектр вчинків і речей, що знаходяться між цими двома полюсами, набагато ширший.

Існують п'ять категорій, до яких можна віднести будь-які дії людини: обов'язкові, бажані, добровільні, небажані, заборонені. Все, з чим стикається мусульманин у житті, поділяється за цими категоріями. Суворо заборонено, наприклад, нешанобливо ставитися до батьків, вступати у шлюб з близькими родичами, грати в азартні ігри, давати гроші в борг під відсотки, тобто займатися лихварством, бити по обличчю (через що заборонено займатися боксом), виходити на вулицю з відкритими більше, ніж дозволено, частинами тіла тощо. У мусульман усі частини людського тіла поділяються на «чисті» та «нечисті». До останніх належить, зокрема, ліва рука. Нею можна мити «нечисті» частини тіла, але заборонено робити «чисті» справи – їсти, брати продукти, торкатися когось, вказувати на щось. Ліворуких людей в ісламських країнах перенавчають користуватися правою рукою ще у дитинстві. Виходячи на вулицю, мусульманин зобов'язаний ховати під одягом *аврат*, тобто ті частини тіла, які не дозволено демонструвати. Для чоловіків аврат – це тіло від пояса до колін, для жінок – усе тіло, крім обличчя, кистей рук, щиколоток.

Іслам регламентує харчову поведінку своїх adeptів, поділяючи їстівні продукти на «чисті» та «нечисті». Вживання останніх мусульманину категорично заборонено. Це стосується, в першу чергу, алкогольних напоїв, свинини і продуктів, що отримують під час її переробки (желатин, свинячий жир), крові, м'яса деяких інших тварин (наприклад, мавпи, ведмеда) та тварин, що померли своєю смертю. Більше того, халяльне м'ясо – це не просто м'ясо, скажімо, барана або свійської птиці. Під час забою обов'язково повинні бути дотримані певні вимоги – тварина не може бути хворою, не повинна страждати, не має бачити, як вбивають іншу тварину тощо. М'ясо навіть дозволених тварин, але тих, які були зарізані без дотримання вимог ісламу, наприклад, без згадування імені Аллаха, перетворюється на харам.

В ісламських країнах мусульмани не мають проблем з купівлею й споживанням халяльних продуктів. Але відвідуючи інші держави, вони можуть стикнутися з їхньою відсутністю, якщо там не буде спеціалізованого магазину або закладу харчування. Відповіддю на проблему, що постала з поширенням глобалізаційних тенденцій у світі, є швидкий розвиток халяль-індустрії. Вона

охоплює не лише харчову промисловість, але й фармацевтику, косметологію, сферу гостинності. Все більше фірм звертається до центрів сертифікації за документом про халяльність своєї продукції. Наприклад, в Україні сертифікати про дотримання «Міжнародного стандарту Халяль OIC/SMPC 1:2019» під час виробництва своєї продукції отримали торгова марка «Наша ряба», фірма «Рошен», мережа ресторанів східної кухні «Ішак» та ін. Це означає як те, що продукція цих компаній допущена на ринки мусульманських держав, так і право постачати свою продукцію у вітчизняні заклади індустрії гостинності у рамках реалізації практики *френдлі-туризму*.

В останні десятиліття туристичний бізнес повернувся обличчям до туристів-мусульман, кількість яких постійно зростає паралельно з підвищенням рівня добробуту населення у нафтовидобувних країнах Перської затоки. Як наслідок, виник новий вид туризму – *халяль-френдлі туризм* (халяльний туризм), який спрямований на створення умов для комфортного відпочинку представників мусульманського світу. Він передбачає не лише відповідне обладнання готельних номерів та інших зон перебування туристів (безалкогольний бар у номері, спеціалізована сантехніка для миття перед намазом, відсутність в оздобленні інтер'єрів скульптур і картин із зображеннями людей і тварин, пляжі, басейни, спа-салони для мусульманських жінок, де відсутні працівники-чоловіки), але й відповідний тренінг персоналу щодо правил обслуговування цієї категорії гостей.

Також знання особливостей мусульманської етики потрібні під час ділових контактів з представниками ісламського світу. Так, не варто наполягати на привітанні за допомогою рукоштовування, як це прийнято у західних країнах. Якщо ж вам простягають руку, то слід обмежитися коротким і легким рукоштовуванням. Категорично не рекомендується вітатися за руку особам протилежної статі, оскільки іслам вимагає від чоловіка після того, як він торкнувся відкритого тіла чужої жінки, повністю вимитись перед молитвою. Тому спілкуючись з представниками іншої культури, доцільно залишити вибір привітання за партнером. Деякі ортодоксальні мусульмани, відвідуючи помешкання «невірних», перед тим як сісти, можуть застелити стілець молитовним килимком. До цього також потрібно ставитися толерантно, розуміючи витoki традиції. Для мусульманина намазлик – це більше, ніж простий килимок. Він дає йому відчуття чистоти, своєї території. П'ятиразовий намаз може застати віруючого будь-де, а релігійна практика зобов'язує обрати для молитви чисте місце. У мусульманському світі існує шанобливе ставлення до цих килимків. Ніхто не має права торкатися чужого намазлика, особливо ця заборона стосується представників інших релігій.

Намазлик (турець.), або *саджат* (араб.), зазвичай має розмір близько квадратного метра, як правило, на ньому зображений *міхраб* (арка у мечеті, яка вказує на Мекку). Під час молитви килимок розстилається таким чином, щоб зображення вістря міхрабу співпадало з *киблою*, тобто напрямом на Каабу. Сучасні килимки можуть бути оснащені компасом (що вказує, природно, на Мекку), сенсорними датчиками, які фіксують, чи правильну позу займав мусульманин під час намазу (повинен торкатися підлоги сімома частинами тіла

– лобом або носом, долоньями або кулаками, колінами, пальцями ніг), дисплеєм, який рахує поклони або виводить на екран текст Корану, і навіть пультом дистанційного керування.

Сімейно-шлюбні відносини мусульман засновані на шаріаті. У них домінує патріархальне начало, тобто жінка займає підлегле становище щодо чоловіка. У консервативних спільнотах вона не може займатися діловою активністю, відвідувати громадські місця без супроводу чоловіка або старшого родича, носити відкритий одяг, зобов'язана стримано поводити себе на людях тощо. Але це не свідчить про повне безправ'я жінок. Іслам вимагає шанобливо ставитися до матерів і дружин як охоронців сімейного вогнища. Крім того, становище жінки, її поведінка багато у чому залежить від місцевих традицій. Так, жінки Бахрейну мають менше обмежень у порівнянні з іншими арабськими країнами. Причиною цього є більша суспільна роль мешканок Бахрейну, на плечі яких лягали обов'язки ведення домашнього господарства і турботи за родину під час тривалих експедицій, в які відправлялися їхні чоловіки, добуваючи перли. Натомість в Ємені панують консервативні погляди на місце жінки у суспільстві. Єменки повинні носити закритий одяг, приховувати обличчя на вулиці й не виходити з дому без супроводу чоловіка-родича.

Мусульманину дозволяється мати до чотирьох дружин, але він зобов'язаний забезпечити їм належний життєвий рівень, ставитися до них справедливо й однаково. Це можуть собі дозволити далеко не всі чоловіки, а лише заможні, тому зараз полігамія зустрічається все рідше, зберігаючись переважно у консервативних родинах з високим рівнем статків. В ісламському світі й досі зустрічаються весілля за домовленістю між батьками, а також сплата викупу за наречену її родині, до того ж згода самої нареченої необов'язкова. Втім, самі норми суспільного життя унеможливають або значно обмежують спілкування між юнаками і дівчатами. Іслам суворо забороняє дошлюбні стосунки, а також шлюб з представниками інших релігій. Також заборонені будь-які дії, спрямовані на обмеження народження дітей. Мусульманські родини зазвичай багатодітні.

Відвідування ісламських країн з туристичною метою вимагає від гостей дотримання правил поведінки. Не вітається демонстрація почуттів і близьких стосунків, відкритий одяг, особливо під час відвідування офіційних установ, куріння, вживання їжі і напоїв у публічних місцях, не рекомендується фотографувати мусульманських жінок, вступати з ними у розмови тощо. Під час відвідування мечеті потрібно знімати взуття. У деяких країнах видані спеціальні пам'ятки для туристів з інформацією про заборонені дії, що можуть потягнути за собою серйозні наслідки, у тому числі штраф і навіть арешт.

Житло. У країнах Західної Азії довгий час домінуючими були два господарсько-культурних типи: орне землеробство там, де воно було можливе, і кочове скотарство у пустельних та напівпустельних районах. Відповідно різнилися житла і побут землеробів і номадів. Але відкриття значних запасів нафти на Близькому Сході призвело до суттєвих змін у способі життя народів цього регіону, позитивно вплинувши на їхній добробут. Все частіше мусульманські родини оселяються у сучасному житлі з усіма зручностями, хоча

в інтер'єрі відчутні східні традиції (килими, подушки для сидіння, низькі меблі). В арабських країнах в останні десятиліття з'явилися сучасні міста з хмарочосами (Дубаї, Абу-Дабі), але все ж їх небагато. Значна кількість невеликих міст зберігає свій традиційний східний вигляд – з вузькими вуличками, де неможливо проїхати автомобілем, ринком, лавками купців, майстернями ремісників, кав'ярнями тощо. В ісламських країнах Північної Африки *медини* – старі квартали з історичною забудовою – у таких містах, як Туніс, Каїр, Фес, Марракеш, зщанесені до списку Світової спадщини ЮНЕСКО і є важливими туристичними ресурсами.

Водночас, оскільки іслам диктує стиль життя спільноти, то деякі традиції залишаються константою. Це передусім поділ житлового простору на чоловічу і жіночу половини. У будинках заможних родин під жіночу половину може бути відведений цілий поверх, у бедуїнському наметі – за допомогою килима буде відділена частина внутрішнього простору. Але у будь-якому випадку це приміщення призначене для перебування жінок і дітей, і вхід до нього стороннім чоловікам заборонений.

На чоловічій половині оселі розташовується *меджліс* (арабською «місце, де сидять»). Хоча зараз цей термін зазвичай асоціюється із суспільно-політичною практикою ісламських народів, але його коріння сягають ще доісламських часів. І в наметі бедуїнів, й у оселях землероба, ремісника, купця окреме приміщення або його частина призначалися для прийому гостей. Ця частина житла відповідно «меблювалася» – підлога вкривалася килимами, під стінами розкладалися подушки, у центрі ставилася велика таця з кавою та ласощами і кальян. Арабська традиція наполягає, що вхід до меджлісу відкритий для всіх, хто прийшов з мирними намірами (щоправда, це стосується лише чоловіків, а не жінок). У деяких арабських країнах, які розвивають туризм, традиційні меджліси – з наметами, килимами, кальяном і кавою – облаштовують безпосередньо у готелях як підкреслення давніх традицій арабської гостинності. У таких готельних меджлісах можна проводити, наприклад, ділові зустрічі з партнерами.

Сучасність увійшла й у середовище такої консервативної частини арабського суспільства, як бедуїни. Частина з них поступово припинили вести кочовий спосіб життя й переселилася у стаціонарне житло, намагаючись при цьому зберегти свої культурні традиції. Намети залишаються одним з проявів культурної ідентичності бедуїнських родів. Їхні розміри, форма, матеріали, з яких вони виготовлені, залежать від добробуту сім'ї. Зокрема, бедуїнське весілля розкішно святкується у наметі, навіть якщо самі родини мешкають в особняках.

Інша частина бедуїнів живе традиційним життям і продовжує займатися кочовим скотарством, переганяючи своїх тварин століттями відомими маршрутами, іноді на відстань у тисячі кілометрів (меридіональне кочове скотарство). Під час кочування вони живуть у наметах. Влітку подекуди з них утворюються досить великі тимчасові поселення, розташовані поруч з джерелом води. Всередині таких таборів бедуїни розселяються за родовою ознакою. В інші пори року кочові поселення бувають зазвичай меншого

розміру, оскільки номади переміщуються меншими групами. Кочовий спосіб життя може вести й окрема родина. Туристи можуть відвідати табір бедуїнів, наприклад, під час турів по Сахарі у Королівстві Марокко.

Одяг. Регламентуючий характер ісламу виявився й у вимогах щодо одягу. Головний принцип – одяг повинен прикривати аврат, бути консервативним, поміркованим, без зайвої розкоші та демонстрування багатства. Заборонено носити одяг у стилі унісекс, занадто відкритий, прикрашений зображеннями тварин або людей. Водночас слід зазначити, що хоча і повільно, але європейські традиції все ж потрапляють в арабське середовище. Так, під час ділових контактів у країнах Заходу арабські чоловіки вдягають європейський костюм, а у країнах Перської затоки зустрічаються молоді люди у джінсах та футболках. Водночас навіть у країнах з ліберальним ставленням до стилю одягу, наприклад у Бахрейні, в урядових установах або під час урочистостей араби одягаються згідно національних традицій.

Традиційний костюм залишається для арабів найзручнішим в умовах спекотного клімату. Він складається з довгої до щиколоток сорочки світлого, найчастіше білого, кольору (*кандури*) і чоловічої головної хустини (*куфії*, *гутри*), навколо якої пов'язаний витий шнур (*ігаль*, *егаль*). Гутра – один з найхарактерніших елементів арабського національного вбрання. Колір, орнамент, спосіб її носіння можуть вказувати на регіон, звідки походить людина. Чоловіки похилого віку носять гутру, просто накидаючи її та притискаючи ігалем. Арабська молодь часто закидає її кінці на голову, а ігаль прикрашають кистями, які спускають на спину. Під гутру вдягається легка шапочка (*гафія*), що тримає її та захищає від забруднення. Ісламські священики і мусульмани, що здійснили хадж до Мекки, носять чалму.

Ісламська етика вимагає від мусульманина дбати про свій одяг, тримати його у чистоті. Творити намаз мусульманин може лише ретельно вимившись й у чистому вбранні. Тому араби-чоловіки перевдягають кандури двічі-тричі на день, а їхній гардероб може нараховувати до півсотні й більше цих сорочок. Сучасність вплинула на кундуру, зараз їх оздоблюють декоративними елементами – коміром-стійкою, нагрудними кишенями, манжетами під запонки тощо.

Статусні араби (правителі, шейхи) під час урочистостей мають право на носіння *бішту* – плаща чи накидки, найчастіше чорного кольору, прикрашеного золотою смугою. Інші араби мають право вдягти бішт лише під час власного весілля.

Традиційне вбрання різних мусульманських етносів відрізняється за своїм складом, кольоровою гамою, оздобленням, прикрасами. Крім того, одяг дає можливість зрозуміти статус людини. Наприклад, одяг єменця вказує, до якого роду він належить, яке його соціальне становище. За широким жорстким паском єменця-чоловіка обов'язково знаходиться *джамбія* – великий кинджал з широким загнутим лезом.

Жіночий одяг повинен максимально закривати тіло жінки й не підкреслювати фігуру. Для відвідування публічних місць жінка вдягає широку і довгу чорну сукню (*абая*, *абайя*). Для жіночого одягу арабів, як і для

чоловічого, характерна багатошаровість. Тож під абаю жінка одягає легку кольорову сукню (*кандуру*) та шальвари (*сірваль*). Але це, якщо дотримуватися традиції. Насправді, неможливо дізнатися, що арабка носить під абаєю: там може бути і цілком сучасний одяг, що відповідає, зрозуміло, нормам шаріату. Крім того, одяг міських жінок з країн Перської затоки і бедуїнок різниться. У останніх він демократичніший, що диктується необхідністю вести господарство.

На вулицях арабських міст у різних країнах можна зустріти чоловіка у білій кандурі, а поруч жінку, одягнену у чорну абаю із закритим обличчям. Від мусульманки поза межами житла вимагається покривати голову, а іноді ховати обличчя. Для цього може використовуватися хустина або шматок тканини, пов'язаний належним чином. Спосіб досягнення цього залежить від місцевих традицій та законів певної країни. У Саудівській Аравії, Ірані, деяких інших країнах жінка на вулиці зобов'язана носити *шейлу* – хустину, що покриває волосся, але залишає відкритим обличчя. У деяких груп населення жінки повинні, виходячи за межі житла, одягати *нікаб* чорного кольору, що покриває голову та обличчя, залишаючи отвір для очей. Існують також інші види жіночого головного вбрання, за допомогою яких закривається обличчя або його частина (*паранджа, чадра, бурга* та ін.), які об'єднані спільним терміном *хіджаб*. Ступінь закритості обличчя залежить від консерватизму спільноти. Жінка може прикрити нижню частину обличчя або накинути на голову напівпрозору хустину, яка приховує обличчя, але дозволяє їй все бачити.

Арабські жінки полюбляють оздоблювати свій одяг різноманітними візерунками і цінують ювелірні прикраси. Чорна абайя може бути прикрашена дорогою вишивкою, зробленою золотою ниткою, бісером, кристалами Сваровські тощо. Це дає можливість урізноманітнити своє вбрання, а також є свідченням заможності чоловіка, його статусу. Відкриті ділянки тіла прикрашають косметикою. Дуже поширена серед арабських жінок традиція розписувати хною кисті та долоні рук. Мистецтво *мехенді* (*менді*), тобто розпису тіла хною, а також традиція підводити очі за допомогою кохля (сурми), поширена серед бедуїнок, у 2024–2025 рр. включені до Списку нематеріальної спадщини людства.

Водночас, попри очевидний консерватизм, що так яскраво втілюється у національному костюмі арабських народів, ця сфера не залишилася без проникнення сучасних тенденцій. Увага кутюр'є до арабського жіночого одягу підсилилась після відкриття у країнах Затоки промислових запасів нафти, а отже, підвищення добробуту місцевих мешканців та поглиблення ділових контактів між арабськими і західними країнами. Розроблені цілі лінії моделей абай – різних фасонів, з багатим оздобленням вишивкою, стразами, бісером, аплікацією. До програм різноманітних фешн-заходів включаються покази колекцій брендів ісламського одягу.

Індустрія моди зачепила навіть такий консервативний сегмент, як купальні костюми мусульманок. Був розроблений і набув популярності фасон купальника, який отримав назву *буркіні* (за аналогією з бікіні), що відповідає вимогам шаріату – закриває все тіло, крім обличчя, кистей рук і щиколоток, і не

обтягує фігуру. Провідні спортивні бренди розробляють жіночий одяг також для занять спортом та активного відпочинку у відповідності з нормами шаріату. Розвиток халяль-френдлі туризму ще більше стимулює цю сферу діяльності.

Гастрономічні традиції. Арабська кухня, як і кухні інших мусульманських народів, заснована на суворих харчових табу, основними з яких є категорична заборона вживання свинини і продуктів з неї, а також алкоголю. Водночас асортимент страв надзвичайно різноманітний. Деякі страви арабської кухні набули популярності далеко за межами регіону, зокрема хумус (паста з нуту із зеленню та спеціями), *фалафель* (обсмажені у фритюрі кульки з бобових), різноманітні види *кебабу* (обсмажене м'ясо) тощо. М'ясні страви готуються безліччю способів, поширені страви з бобових та овочів. Під час приготування їжі широко використовують спеції та приправи. Основа бедуїнської кухні – страви з баранини. Кухня країн Перської затоки багата стравами з риби і морепродуктів.

Особливе місце в ісламських країнах належить каві – традиційному напою для закінчення трапези. Під каву прийнято вести ділові й дружні бесіди, спілкуватися з родичами. Приготування та подання кави становить цілий ритуал. Араби варять її на відкритому вогні у присутності гостей і подають у маленьких філіжанках або піалах. Арабська кава міцна і вживається без цукру. Іноді, щоб підкреслити смак, до неї додають різноманітні прянощі (кардамон, гвоздику, мускатний горіх тощо). Відтіняють гіркий смак фініки, фрукти, зварені у сиропі, різноманітні солодощі, що подаються до кави. Асортимент десертів арабської кухні надзвичайно багатий.

В арабських родинах поширений традиційний спосіб прийняття їжі – сидючи на підлозі на подушках. Страви подаються на великих тацях і ставляться у центрі. Їдять руками, їжа береться правицею. Лівою рукою тримають серветку для витирання рота.

Свята. Свята арабо-мусульманських народів мають релігійний характер. Вони відзначаються за ісламським місячним календарем, або календарем Хіджри, який не співпадає з григоріанським.

Одним з найулюбленіших свят мусульман є *Ураза-байрам*. Цей день настає після закінчення Рамадану, дев'ятого місяця ісламського календаря. На Рамадан припадає основний мусульманський піст. Впродовж тридцяти днів віряни мають утримуватися від споживання їжі та напоїв, від будь-яких розваг і задовольень від світанку до заходу сонця. Мета довгого посту – нагадати про необхідність приборкувати свої бажання й пристрасті. Цей місяць присвячений благочестю, коли можна продемонструвати силу своєї віри. Під час Рамадану мусульмани зобов'язані підтримувати бідних членів умми, сплачувати закят на користь бідних її членів, рекомендується запросити до себе гостя і пригостити його (але тільки у темний час доби). Заборонено робити пагані справи, брехати, сваритися. Вважається, що виконання всіх вимог посту допоможе мусульманину «спалити» свої гріхи і потрапити до раю (сама назва місяця походить від слова «горіти»).

Ніч закінчення посту – «Ніч вирішення людських доль» – вважається часом, коли Аллах визначає долю кожної людини на наступний рік. Уся родина

ретельно готується до закінчення посту, прибирає оселю, миється, вдягає новий або чистий одяг. У перший день наступного місяця *Шавваля* наступає свято Ураза-байрам, або *Ід уль-Фітр*. Після урочистої молитви запрошують сусідів і пригощають їх, або самі відвідують родичів і друзів. Між сусідами існує традиція обмінюватися святковими стравами. Свято триває три дні.

На 70-й день після Ураза-байрам припадає свято *Курбан-байрам*. Його сенс – нагадати про необхідність коритися волі Аллаха, тому його ще називають святом жертвоприношення. Коран розповідає, що коли Аллах наказав Ібрагіму принести в жертву свого сина, то вони обидва не стали молити про милість, а почали готуватися до ритуалу. У нагороду за слухняність Аллах дозволив принести у жертву барана.

Святкова традиція вимагає від кожної родини у цей день принести у жертву принаймні одного барана (або іншу свійську копитну тварину) від однієї дорослої людини. Тварина має бути дорослою, здоровою та годованою. Вважається, що шанс потрапити до раю тим більший, чим більше жертв за життя приніс мусульманин. Шкіру прийнято віддавати до мечеті, а з третини м'яса готують святкові страви, запрошуючи до трапези усіх бажаючих. Іншою третиною пригощають бідних членів умми, а останню третину роздають як милостиню. Торгувати м'ясом жертвовної тварини заборонено.

Для тих, хто здійснює паломництво до Мекки, Курбан-байрам знаменує закінчення хаджу. У цей день прочани виконують ритуали жертвоприношення та символічного побиття шайтана камінням (кидають по сім камінців у *джамарат* – стіну, що символізує шайтана), після чого останній раз обходять навколо Кааби.

Свято *Раджаб-байрам* знаменує важливу подію з життя Мухаммеда – його подорож (*ісру*) до Єрусалима і вознесіння (*мірадж*) до престолу Аллаха. Мусульмани відзначають Ніч Міраджу відвідуванням мечеті, спільною молитвою, читанням Корану.

Також мусульмани відзначають *Мавлід* – день народження пророка. Це свято припадає на 12-й день *Рабі-аль-авваля*, третього місяця ісламського календаря. У цей день мусульмани йдуть до мечеті на урочисту молитву та роздають пожертви. У деяких країнах Мавлід визнаний національним святом. Втім, деякі богословські течії виступають проти його святкування, адже насправді невідомо, коли народився Мухаммед. Вони наголошують, що Коран нічого не говорить про цю подію, а сама традиція святкування нагадує християнське Різдво. Зокрема, у Саудівській Аравії та Катарі Мавлід не святкують. Важливим сімейним святом є *хітан* – ритуал обрізання у хлопчиків. У різних мусульманських народів цю процедуру проводять у різному віці, араби це роблять у 7–8 років. Обряд символізує процес дорослішання хлопчика, тобто виконує функцію ініціації.

Існують й інші розбіжності у мусульманській спільноті стосовно релігійних свят. Так, на 10-й день *Мухаррама*, першого місяця ісламського календаря, у сунітів припадає свято *Ашшура* – день, коли Аллах створив Небо і Землю, Адам розкався у своєму гріху, пророк Муса врятувався від військ фараона, відбулися деякі інші події. Цей день суніти відзначають добровільним

постом. Вважається, що за піст у день Ашура прощаються гріхи, які людини здійснила за попередній рік. А для шиїтів цей день пов'язаний з мученицькою смертю імама Хусейна, онука Мухаммеда, від рук Омейядів (день *шахсей-вахсей*). Вони організують траурну ходу, проводять інші ритуальні церемонії, а якщо є можливість, відвідують місто Кербела в Іраці, де похований Хусейн.

Ремесла, сувенірна продукція. Ремісництво і торгівля – надзвичайно шановані заняття у арабів. Міста, містечки і селища регіону неможливо уявити без багатолюдних і галасливих ринків, які з їхніми традиціями самі по собі є туристичними ресурсами. Гості відвідують ринки для того, щоб придбати сувеніри на згадку про подорож та поринути в атмосферу орієнтальної торгівлі. На ринку розташовані лавки, де продаються вироби місцевих ремісників, а попит з боку туристів підтримує місцеві промисли.

Майстерність ремісників Близького Сходу відома з давніх часів. Вони продовжують займатися ремеслами, іноді століттями не змінюючи технологію виробництва. Номенклатура виробів залежить від природно-кліматичних умов регіону і традицій певного етносу. Так, жодний чоловік на Сході не ризикував залишати свою домівку без особистої зброї. Зброярі цінувалися надзвичайно високо у давнину, віддають їм шану і зараз. Ножі та кинджали, виготовлені місцевими майстрами, мають характерну форму та багато оздоблені. В Ємені продаються кинджали-*джамбія*, обов'язковий аксесуар вбрання місцевого чоловіка.

Серед інших ремесел, розвинутих у країнах арабо-мусульманського світу, слід згадати гончарство, виготовлення мідного посуду, виробів зі шкіри і каракулю, килимарство, різьблення по каменю, кістці, дереву. Високо розвинута ювелірна справа з огляду на традицію місцевих жінок одягати на себе багато прикрас. Місцеві ювеліри виготовляють витончені й відносно недорогі вироби з дорогоцінних металів, прикрашені коштовним і напівкоштовним камінням, які із задоволенням купують туристи.

ТУРЕЧЧИНА. У регіоні Близького і Середнього Сходу деякі країни не належать до арабського світу, що обумовлює існування у їхніх народів власного комплексу культурних традицій. Самобутність Туреччини та Ірану є важливим стимулом для розвитку міжнародного туризму у цих країнах. З іншого боку, оскільки навчальний посібник призначений для фахівців туристичної сфери, за межами розгляду залишився Афганістан, політичний режим якого призвів до міжнародної ізоляції країни. З іншого боку,

У Туреччині турки складають більшість населення держави, але це не свідчить про однорідність її етнічного складу. На території країни мешкають як народи, що проживали тут ще до появи тюрків-сельджуків у Малій Азії, так й інші етноси – греки, вірмени, асирійці, курди, белуджі, азербайджанці, кизилбаші. Кочовий спосіб життя зберігається лише у окремих етнічних груп, зокрема у *юрюків*, але їхня чисельність з поглибленням модернізаційних процесів поступово зменшується.

Турецька Республіка утворилася 1923 р. після поразки Османської імперії у Першій світовій війні. Її перший президент Мустафа Кемаль Ататюрк

здійснив комплекс реформ, які модернізували політичну систему та сприяли розвитку ринкової економіки. Сучасна Туреччина – індустріальна країна. Офіційна мова – турецька. Хоча домінуючою релігією є іслам сунітського спрямування, Туреччина – світська країна, в якій релігія відокремлена від держави, гарантована свобода віросповідання. Правова система деісламізована, джерелом права є конституція, а не норми шаріату. Це вирізняє Туреччину серед інших ісламських країн і певною мірою сприяє вестернізації суспільства.

Вплив західної культури проявився зокрема у становищі жінок, які у Туреччині мають набагато більшу суспільну вагу, ніж в інших мусульманських країнах. Рівні права жінок і чоловіків гарантовані конституцією. Туркени мають повні громадянські права, у тому числі й право обиратися до органів державної влади. У них є можливість отримувати вищу освіту, в країні заборонена гендерна дискримінація у сфері трудових відносин, полігамія, запроваджена громадянська церемонія реєстрації шлюбу. На вулицях та в установах Туреччини зустрічається багато жінок в європейському одязі з відкритими обличчями та непокритою головою. Водночас турецьке суспільство зберігає, у значній мірі, патріархальні традиції, що особливо помітно на побутовому рівні та у родинних стосунках. Тому законодавчо прописані права жінок на практиці не є ознакою їхньої повної емансипації.

В останні десятиріччя у Туреччині відбувається поступова ісламізація, що супроводжується посиленням ваги релігійних інституцій у житті країни. Це яскраво виявилось у дискусіях щодо права жінок носити хіджаб, який був офіційно заборонений у Туреччині реформами Ататюрка. У деяких соціальних групах це провокувало незадоволення. Зокрема, неможливість носити хіджаб у вищих навчальних закладах обмежувало доступ до вищої освіти жінок, родини яких дотримувалися консервативних поглядів. Внаслідок «тихої ісламізації» Туреччини жінкам повернули право на носіння хіджабу, у тому числі й у державних установах та освітніх закладах. Деякі жінки й нині з'являються на вулиці у чадрі, яка повністю закриває обличчя.

Запровадження інституту громадянського шлюбу також не призвело до повної ліквідації практики домовленості між батьками про союз дітей, необхідності сплачувати *калим* за наречену, обов'язкової згоди імама на шлюб тощо. В обов'язки жінки входить ведення господарства, виховання дітей та підкорення чоловіку. Але це не означає зневажливого ставлення до дружини і матері – навпаки, їхній авторитет у межах родини дуже великий.

Як і в усьому ісламському світі, у Туреччині не вітається вільне поводження зі сторонніми жінками, не потрібно вітатися з ними за руку і взагалі торкатися, не рекомендується сідати поруч у публічних місцях тощо. Не прийнято у Туреччині знаходитися у відкритому одязі за межами зон туристичного відпочинку. Загалом консервативні традиції набагато сильніші у сільських регіонах країни, ніж у великих індустріальних містах.

Серед турецьких традицій важливе місце посідає гостинність. Турки полюбують запросити родичів і знайомих у гості й вести з ними довгі дружні бесіди. Попри те, що європейські стандарти вже багато десятиліть є вживаними у побуті місцевих мешканців, застілля, як правило, влаштовують згідно давніх

традицій: гості сидять на подушках навколо низенького столика зі стравами. Якщо стіл не сервірований виделками, то їжу потрібно брати правою рукою. Взуття під час відвідування оселі турецької родини належить залишати за дверима. Будинки зазвичай поділяються на гостьову та внутрішню зони. Тож прохання до господарів показати своє житло, як це прийнято у європейських народів, у Туреччині буде сприйнято як невічливість.

Туреччина славиться своєю національною кухнею. Її оригінальність та різноманітність обумовлена поєднаннями кулінарних традицій народів Середземномор'я (овочі, зелень, оливкова олія) та тюрків-кочівників (м'ясні страви та кисломолочні продукти). Туреччина мусульманська країна, тому страви готуються з дотриманням усіх халяльних вимог.

Багато страв місцевої кухні відомі далеко за межами країни: фаршировані баклажани *імам-баялди*, закуска з сочевиці і булгура *мерджимек кефтесі*, м'ясні котлетки з овочами *чіг кьофте*, супи з сочевиці, різноманітні *кебаби* та салати тощо. Під час приготування їжі використовують прянощі та спеції, що надають стравам особливий смак та аромат. Як і в інших країнах Середземномор'я, у Туреччині важливим елементом застілля слугує *мезе* – великий асортимент закусок – м'ясних, овочевих, гарячих, холодних, які подаються невеликими порціями до основних страв і напоїв.

Важливим елементом турецької кухні є кава. Напій готують з тонко перемелених зерен у мідних джезвах (турках), занурюючи у гарячий пісок. Після приготування каву не розмішують, щоб не осіла пінка. Подають напій гарячим у невеликих філіжанках разом з солодкими десертами. Культура приготування і споживання кави по-турецьки 2013 р. була внесена до списку Нематеріальної культурної спадщини людства. До речі, 2024 р. до цього ж реєстру внесено традицію споживання арабської кави.

Значну частину населення країни (не менше 15–16%) становлять курди. Цей великий бездержавний народ мешкає на території, що неофіційно має назву Курдистан і поділена між Туреччиною, Іраном, Іраком і Сирією. Таке становище сприяє сепаратистським настроям курдів, через що вони піддаються дискримінації у країнах проживання. Хоча курди за чисельністю становлять другий етнос країни, уряд Туреччини не визнає існування курдської етнічної меншини та проводить щодо неї асиміляційну політику. Використання курдської мови у публічній сфері заборонено.

ІРАН. Ісламська Республіка Іран – велика країна, що займає стратегічно важливе положення між Каспійським морем і Перською затокою. Політична система в Ірані – теократична. Модернізаційні процеси після Ісламської революції 1979 р. і приходу до влади фундаменталістського духовенства згорнуті. У сучасному Ірані правова система базується на шаріаті, іслам домінує в усіх сферах життя держави, суспільства і людини. Регламентації підлягає навіть одяг, в якому дозволено з'являтися у публічних місцях. Зокрема, від жінок вимагається носити одяг, який закриває руки до зап'ясть і ноги принаймні до коліна. На вулиці не слід з'являтися з непокритою головою. Обличчя закривати необов'язково, але релігійно налаштовані іранки можуть

ховати все тіло під чадрую. Молоді дівчата використовують шалі яскравих кольорів, трохи вкорочують рукава, але не більше, оскільки влада прискіпливо слідкує за зовнішнім виглядом жінок. Дрес-код чоловіків не такий суворий, хоча деякі заборони існують. Зокрема, не бажано одягати шорти. Відповідні рекомендації щодо одягу розміщують на своїх порталах туристичні агенції Ірану.

Іран – багатонаціональна країна, у якій проживають десятки етносів. Основне населення – перси, але їхня частка в етнічній структурі країни становить приблизно 60%. Також в Ірані проживають десятки інших етносів – азербайджанці, курди, мазендаранці, гілянці, талиші, белуджі, кашкайці, туркмени та ін. Офіційною мовою є *фарсі* (новоперська).

Державною релігією Ірану є іслам шіїтського спрямування. Водночас релігійна палітра країни неоднорідна: тут мешкають як мусульмани-суніти, так і послідовники інших релігій. Серед останніх особливо виділяється етноконфесійна група *гебрів*, які компактно проживають у містах Єзд і Керман, столиці держави Тегерані, деяких інших містах. Гебри зберегли стародавню релігію персів – *зороастризм*, який був витіснений ісламом після арабського завоювання. Інша численна група послідовників цієї старовинної релігії – *парси* – мешкає в Індії. Це нащадки тих персів, які емігрували з Персії після появи арабів.

Зороастрійці вважають, що світ дуалістичний. У ньому відбувається постійна боротьба між добром і злом. Кожна людина повинна обрати якийсь бік у цій боротьбі. Добрий бог – це Агура-Мазда, покровитель землеробів і домашньої худоби, зло уособлює Ангра-Манью, покровитель кочівників і хижаків. Добро і зло ведуть постійну боротьбу між собою. У цій війні Агура-Мазді та Ангра-Манью допомагають численні добрі та злі духи. Люди також повинні виступити на боці добра.

Зороастризм відрізняється оригінальними релігійними практиками. Основним символом цієї релігії є вогонь, за що її послідовників називають вогнепоклонниками. Вогонь означає очищення, священну чистоту, життєву силу. Зороастрійці вибудували своєрідну ієрархію полум'я. Наприклад, щоб запалити вогонь найвищого рангу Бахрам, потрібно зібрати, очистити і змішати 16 видів полум'я, у тому числі від удару блискавки у дерево. Такий вогонь запалюється на честь великих перемог і горить він у найбільш шанованих храмах. Спеціальні прислужники вдень і вночі слідкують, щоб полум'я не згасло. Зокрема, вже багато століть палає вогонь у храмі міста Єзд. До речі, для зороастрійців священним є саме вогонь, а не будівля храму. Під час переселення до іншої місцевості вони забирають його з собою.

Крім вогню, зороастризм шанує також стихії води, землі та повітря. Натомість все, що пов'язане зі смертю, вважається нечистим. Звідси впливає оригінальність поховальних практик зороастрійців. Щоб не осквернити мертвим тілом чотири шановані стихії, гебри і парси залишають своїх небіжчиків у спеціальних «баштах мовчання» – *дахмах*, на поживу хижим птахам. Такі похмурі споруди і зараз стоять у місцях компактного проживання цих етноконфесійних спільнот в Ірані та Індії. В інших країнах у зороастрійців

є проблеми з проведенням свого поховального ритуалу через місцеве законодавство. Інша проблема, пов'язана з поховальним звичаєм, полягає у тому, що популяція стерв'ятників невпинно скорочується, а це негативно впливає на санітарну ситуацію поруч з дахмами. Там, де зороастрійці не мають можливості реалізовувати традиційні погребальні практики, вони ховають небіжчиків у цементованих могильних ямах, щоб не «забруднювати» чисті стихії.

Система свят іранців обумовлена ісламом шийтського спрямування. У країні відзначають усі мусульманські свята, але деякі з них наповнені іншим змістом. Так, день **Ашура** для шіїтів має трагічне забарвлення і пов'язаний з вшановуванням нащадків Мухаммеда. У цей день іранці проводять траурні церемонії в пам'ять халіфа Алі та його синів, вигукуючи фразу «Шех Хусейн, вах Хусейн!», за що цей день також називають *шахсей-вахсей*.

Збереглися в Ірані й доісламські свята, які сягають своїм корінням доби Ахеменідської Персії. Хоча вони пов'язані з давньоперськими віруваннями, в їхній основі, як у багатьох інших землеробських народів, знаходиться аграрний календар. У липні відзначають **Турган** на честь божества Тіштрії, що приносить людям дощ. У жовтні святкують **Мехреган** на честь божества світла і добра Мітри. У ці дні зазвичай закінчувалися роботи зі збирання врожаю, тому свято отримало відповідний підтекст – як подяка богам за добробут у наступному році.

Улюбленим святом в Ірані залишається **Навруз**, який припадає на 21 березня й символізує кінець зими і прихід весни, тобто настання нового року, відродження природи. Крім Ірану, Навруз святкують, в Азербайджані, Туреччині, країнах Центральної Азії. В арабських країнах цей день є святом для тих етносів, що проживали на своїх землях до приходу арабів.

Традиції підготовки до урочистостей, сам процес святкування, його тривалість варіюються у різних народів. У іранців заведено святкувати Навруз тринадцять днів. Особливе місце у цій традиції займає святковий стіл – *Хафт Сін*, якому надають сакральне значення. На спеціальній скатертині розставляють сім обов'язкових продуктів, назви яких починаються з літери *Сін* («хафт», відповідно, означає цифру 7). Кожний з продуктів має символічне значення: хлібний пудинг означає добробут, яблука – здоров'я і красу, оцет – мудрість і терплячість тощо. Обов'язковим елементом в усіх оселях є пророщена зелень, зазвичай пшениця або ячмінь, яка символізує відродження природи після зими. Іншими атрибутами, якими прикрашають Хафт Сін, можуть бути: свічка – символ світла, дзеркало – символ чистоти, яйце – символ народження та ін. Можуть поставити навіть акваріум із золотою рибкою на честь божества води. Родина, збираючись на застілля, символічно залишає у минулому році усі чвари та непорозуміння і вступає у новий рік з добрими почуттями. Де б її члени не знаходилися, вони прагнуть приїхати на святкування до рідної оселі. Іранці вірять, що у цей час разом з ними за столом перебувають душі померлих рідних. За унікальні традиції святкування ЮНЕСКО внесла Навруз до списку Нематеріальної культурної спадщини людства.

На тлі інших мусульманських країн Іран вирізняється своїми кулінарними традиціями. Іранська національна кухня самобутня й належить до найдавніших у світі. Основними продуктами є рис, м'ясо, овочі та зелень, для смаку додають суміш спецій *адв'ех*, яка складається з великої кількості приправ. З цих простих на перший погляд продуктів іранці вміють готувати безліч оригінальних страв, які можна скуштувати лише у цій країні. Національним напоєм є чай, який вживають міцним і гарячим. До чаю подають десерти, асортимент яких в іранській кухні надзвичайно багатий. Ще однією особливістю місцевої кулінарної традиції є розмаїття сортів хліба, які виготовляють за старовинними рецептами. Так, *сангяк*, тобто «кам'яний хліб», випікають у печах на розпечених дрібних камінцях. Іранський хліб настільки оригінальний, що деякі ресторани включають різні його сорти до своїх меню.

Як і в інших країнах Близького і Середнього Сходу, в Ірані та Туреччині поширені традиційні ремесла – гончарство, обробка металу, карбування по металу, різьблення по дереву, інкрустація, ювелірна справа, обробка шкіри тощо. Але особливо ці країни відомі у світі своїми килимами, які з давніх часів слугували важливим елементом інтер'єру й у наметі кочівника, і в оселі землероба та торговця.

Килими досі залишаються одним з символів Ірану. Центрами їхнього виробництва впродовж століть є міста Ісфахан, Тебриз, Кум, Шираз. У кожному з них виготовляють килими свого особливого стилю. Це ремесло в Ірані традиційно є справою переважно чоловіків. Іранські (перські) килими відрізняються складним візерунком і багатою палітрою фарб. Найчастіше вони виготовляються з вовни, хоча іноді до неї додаються шовк та бавовна. Такі килими, виткані вручну, цінуються надзвичайно високо. Сучасне килимарство застосовує простіші технології, ніж це було раніше. Так, синтетичні фарби замінили натуральні, що позначилося на якості килимів, які виробляються для масового продажу. Але поціновувач, маючи бажання, може знайти і дорогі ексклюзивні екземпляри.

ЗВИЧАЇ ТА ТРАДИЦІЇ НАРОДІВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ. Держави Туркменістан, Республіка Узбекистан, Республіка Таджикистан і Киргизька Республіка становлять історико-географічний регіон Центральної Азії. Іноді до нього долучають Республіку Казахстан, розташовану північніше.

Населення. Основним населенням цих країн є відповідно туркмени, узбеки, таджики, киргизи і казахи. До складу Узбекистану входить автономна Республіка Каракалпакстан, в якій мешкають каракалпаки. Національна мова таджиків належить до індоєвропейської мовної сім'ї, решта народів – тюркомовні. З антропологічної точки зору населення Центральної Азії належить до європеїдної раси, іноді зі значною присутністю монголоїдних елементів (туркмени, таджики, узбеки), або до перехідного типу між європеїдами і монголоїдами з різним ступенем метисації (казахи, киргизи, каракалпаки). Більшість населення регіону сповідує сунітський іслам. Серед памірських народів Таджикистану зустрічаються громади шіїтів-ісмаїлітів (одна з гілок шіїзму).

Історія. Центральна Азія – один з найдавніших центрів цивілізації, що виник завдяки унікальному географічному розташуванню між Сходом і Заходом. На її теренах існувало багато великих оазисів, населення яких вело осілий спосіб життя, займалося землеробством і садівництвом у загалом несприятливих природно-кліматичних умовах. Через Центральну Азію проходили караванні шляхи, найважливішим з яких був трансконтинентальний Великий Шовковий шлях. Місцеве населення, крім вирощування сільськогосподарських культур, займалося ремеслами, торгівлею, обслуговуванням караванів. Мешканці гірських і степових районів вели кочове скотарство.

Завдяки цим факторам у Центральній Азії виникло декілька окремих цивілізаційних осередків, які обумовили формування навколо оазисів давніх історико-географічних областей (Бактрія, Согдіана, Маргіана, Хорезм, Парфія) на території сучасних Туркменістану, Узбекистану, Таджикистану, частково Ірану та Афганістану. У середині I тис. до н.е. вони були завойовані персами і перетворилися на сатрапії Ахеменідської імперії. Після падіння Персії внаслідок походу Александра Македонського (IV ст. до н.е.) до утворення нової Перської імперії Сасанідів у III ст. ці центральноазіатські області входили до складу різних держав, але місцеве населення у них кожен раз опинялося під владою іноземних династій.

Паралельно у степових районах Центральної Азії існували кочові та напівкочові племена, які переживали власні процеси суспільного розвитку, обумовлені логікою їхнього господарсько-культурного комплексу. Наприкінці I тис. до н.е. у номадів почали складатися великі племінні союзи (усунь, юечжи, саки) та формуватися ранні кочові держави. Рухаючись зі стадами у пошуках пасовищ, кочівники взаємодіяли з осілим населенням оазисів, щоправда, найчастіше ці контакти мали характер грабіжницьких набігів, або встановлювали контроль за окремими ділянками Великого Шовкового шляху. Іноді кочівники захоплювали значні території та садовили при владі власну династію, але їхні державні утворення були неміцними і проіснували недовго.

Новий етап в історії Центральної Азії пов'язаний з її завоюванням на початку VIII ст. арабами і включенням до складу Дамаського халіфату Омейядів. Разом з новими завойовниками прийшов іслам, а сам регіон почав називатися *Мавераннахр*, тобто «країна за рікою». Але довгий час утримувати жорсткий контроль над величезними територіями було складно, і поступово влада халіфів над окраїнами імперії послабилася. *Еміри* (намісники), які зазвичай походили з місцевої родової аристократії, номінально визнавали владу халіфа, а на практиці виступали як майже незалежні володарі. У IX ст. цей процес завершився відокремленням від халіфату віддалених від центра провінцій, де влада перейшла до місцевих династій. *Хорасан* (Іран) і Мавераннахр опинилися під владою Саманідів, династії іранського (або ірано-таджицького) походження, що проголосили себе нащадками Сасанідів по жіночій лінії.

Саманідський період в історії Центральної Азії (кінець IX–X ст.) пов'язаний з пожвавленням економічного життя, відродженням культурних

традицій, розвитком міст – центрів землеробських оазисів (Бухари, Самарканда, Хорезма, Фергани). Сучасна таджицька історіографія вважає Саманідську державу першою національною державою таджиків.

Багаті, але погано захищені міста Мавераннахру були бажаною здобиччю для численних завойовників. Після занепаду Саманідів народи Центральної Азії пережили спочатку тюркське завоювання (Сельджуцький султанат, Держава хорезмшахів), а потім увійшли до складу Монгольської імперії. У XIV ст. сучасні Туркменістан, Узбекистан, Таджикистан, Киргизстан, південь Казахстану стали частиною імперії Тимуридів.

Одночасно розпад Золотої Орди призвів до активізації тюрксько-монгольської кочової аристократії. Мавераннахр зазнав експансії союзу кочових та напівкочових племен, яких називали *узбеками* (від імені одного з правителів Узбек-хана). Їм вдалося захопити значні території Центральної Азії та 1500 р. заснувати там власну державу – Бухарське ханство, від якого згодом відділилися Хівинське та Кокандське ханства.

Узбеки-степняки припинили кочувати, змішалися з місцевим населенням, поширивши на нього свій етнізм. Цим пояснюється той факт, що такі давні міста, як Бухара, Самарканд, Хіва, Коканд, зараз знаходяться на території сучасного Узбекистану. Близькість культурних традицій іраномовних таджиків і тюркомовних узбеків також обумовлена тим, що в своїй основі останні є нащадками корінного землеробського населення, яке змішалося з номадами-завойовниками. Схожі процеси пережили і пращури сучасних туркменів, які утворилися внаслідок змішування автохтонного населення з тюркомовними кочовиками-прибульцями, які оселялися в оазисах і перетворювалися на землеробів, ремісників, купців. Своєю першою державою сучасні туркмени вважають Сельджуцький султанат.

За межами землеробських оазисів продовжувала вести кочовий або напівкочовий спосіб життя основна частина казахів, туркменів (тюрків-огузів), каракалпаків. Політичні та соціальні процеси в їхньому середовищі відбувалися повільніше, ніж у осілого населення, через номадичний тип господарювання, міжплемінну ворожнечу і війни з хівинськими і бухарськими ханами. Так, Казахське ханство, яке виникло у XVI ст., формально проіснувало декілька століть, але фактично не становило політичної єдності. Немоżliвість подолати родоплемінні традиції призвела до його розпаду на Старший, Середній і Молодший *жузи*, або *орди* (союз споріднених родів і племен), які продовжували кочувати кожний на своїй території.

Історичний шлях сучасних киргизів теж значною мірою обумовлений природно-географічними факторами. Більшість території держави займають гори, що визначило відповідний домінуючий тип господарювання – вертикальне кочове скотарство, а також сприяло збереженню родоплемінних традицій у суспільній організації. В етногенезі киргизів, крім автохтонного населення, взяли участь тюркомовні та монголомовні етноси. Власну державу киргизи не створили.

У XIX ст. і узбецькі ханства, й кочові народи регіону перетворилися на об'єкт колоніальної експансії Російської імперії, а на початку XX ст. увійшли

до складу СРСР. 1991 р. після розпаду Радянського Союзу колишні республіки Центральної Азії конституювалися як незалежні держави. У спадок вони отримали складні проблеми, пов'язані зі зміною своєї етнічної структури, що стало наслідком політики протегування переселенню до «Західного (Російського) Туркестану» (таку назву регіон отримав після його входження до складу імперії) мешканців з європейської частини держави. У 1920–1930-х рр. більшовицька влада, «нарізаючи» кордони республік, керувалася передусім адміністративними та економічними міркуваннями, а не існуючими межами компактного розселення етносів. Пізніше, здійснюючи політику депортації, до Центральної Азії переселяли цілі народи – кримських татар, чеченців, німців Поволжя. Тому сучасний етнічний поділ не завжди співпадає з державними кордонами, що провокує політичну нестабільність та міжетнічні конфлікти у регіоні. Далася взнаки і політика радянської влади, спрямована на нівелювання національних особливостей.

На сучасному етапі у Туркменістані, Узбекистані, Таджикистані, Киргизстані, Казахстані проводиться політика, спрямована на подолання негативних наслідків радянського минулого, зокрема у галузі підтримки національних мов, розвитку національної культури, відновлення та збереження національних традицій.

Особливості національного характеру. Кожний народ Центральної Азії має особливу історію і власну культурну спадщину. Але довге спільне проживання у схожих природних умовах обумовило існування у них близьких культурних традицій та поведінкових стереотипів. Вони виявилися передусім у патріархальних основах, на яких у цих спільнотах базуються й суспільні відносини, і родинні стосунки.

За ХХ ст. створення індустріальної бази у колишніх радянських республіках, розбудова нових міст, поширення освіти, у тому числі жіночої, інші фактори сприяли модернізації суспільства, змінам у його структурі. Але це не призвело до його вестернізації, і Центральна Азія залишилася традиціоналістським регіоном. На політичному рівні це проявилось в авторитарних тенденціях, які супроводжували державотворчі процеси. На рівні суспільства дотепер виявляється клановість як спадок родових відносин. Родинні зв'язки мають прояв у веденні бізнесу, під час призначення на державні посади, у професійній сфері, при укладанні шлюбів тощо. У сімейній ієрархії яскраво виявляється домінуюче положення чоловіка і підпорядковане становище жінки, що особливо помітно у консервативно налаштованій частини суспільства.

У країнах Центральної Азії поширена практика сплати калиму, тобто викупу за наречену під час укладання шлюбу. Щоправда, зараз змінився контекст традиції. Раніше родина нареченого виплачувала калим – худобою, килимами, золотими прикрасами, грошима – батькам дівчини за те, що ті виростили доньку, а потім віддали її заміж і тим самим втратили робочі руки, т.зв. «плата за молоко матері». Крім того, дівчина переходила до нової родини з посагом, тобто набором речей, необхідних для сімейного життя, а нова родина отримувала працівницю і мати майбутніх дітей.

Зараз калим все частіше виступає у товарно-грошовій формі (меблі, побутова техніка) і передається молодят на влаштування спільного господарства. На його розмір можуть впливати регіон проживання та пануючі у ньому традиції, статус і матеріальне становище родин, а також врода нареченої, наявність у неї вищої освіти, перспективної професії, зокрема медика або юриста, що, як очікується, сприятиме добробуту подружжя. Водночас у родин, де сильні патріархальні традиції, передусім у сільській місцевості, після сплати калиму дивляться на молоду жінку як на сімейну власність, а її становище у сімейній ієрархії знаходиться нижче родичів чоловіка.

Своєрідне переплетіння традицій та сучасності виявляється, наприклад, у випадках, коли чоловіки після розлучення з дружинами через суд вимагали повернення сплаченого калиму (подібні судові процеси мали місце у Казахстані). З іншого боку, зустрічаються випадки, коли хлопці з небагатих сімей, не в змозі зібрати необхідну суму, викрадали наречену, і тоді родичі дівчини були змушені миритися з таким шлюбом. У деяких центральноазіатських країнах, наприклад у Киргизстані, суспільство толерує подібні випадки, навіть якщо дівчина не знайома зі своїм майбутнім чоловіком. Зрозуміло, що це впливає на можливість жінки отримати освіту та самореалізуватися. Зустрічаються випадки, коли чоловік або його батьки обмежують життя жінки домівкою та дітьми, навіть якщо у неї є вища освіта. Як і в інших мусульманських країнах, чоловіки можуть мати декілька дружин, якщо здатні їх забезпечити.

Відданість патріархальним традиціям відчутна й у тому, що від жінки суспільство чекає покірності і терплячості – вона має слухатися чоловіка та його родичів, не виносити сімейні проблеми або побутові конфлікти за межі родини. Але декілька трагічних випадків, у тому числі жіночі смерті внаслідок домашнього насильства або через примус під час викрадення, висвітили проблему становища жінки у родині і суспільстві. Так, у Казахстані розгорнулася дискусія навколо категорії «*уят*», тобто «сором», який обмежує поведінку жінки соціально схвалюваними нормами. Ці норми у кожній з країн можуть варіюватися. Наприклад, офіційний дрес-код в адміністративних установах Туркменістану зобов'язує жінок ходити на роботу у національній сукні і покривати голову. У Киргизстані не викликає суспільний осуд викрадення нареченої, навіть до закінчення нею середньої школи. У Казахстані жінки мають більше свобод, але випадки домашнього насилля не викорінені, про що свідчить суспільний резонанс навколо дискусії щодо статусу жінки.

Патріархальність соціуму виявляється також у міцності родинних стосунків. У давнину без допомоги родичів важко було підтримувати іригаційні споруди у робочому стані чи вести кочовий спосіб життя. У нащадків номадів родові традиції відзначаються високою стійкістю. Так, у сучасному Казахстані майже кожен корінний мешканець знає, до якого жузу він належить, а також своїх предків, принаймні сім останніх поколінь по чоловічій лінії (принцип «*жеті ата*», тобто «сім батьків»). У селах або у невеликих містах родичі можуть впродовж століть проживати поруч, що є відголоском практики

оселятися за родовою ознакою. Навіть у містах можна зустріти *махаллі* (квартали), більшість мешканців яких зв'язані родинними стосунками. Зараз цей принцип дещо розмився, але раніше під час продажу будинку господар був зобов'язаний спочатку запропонувати придбати його родичам, потім – сусідам, і тільки згодом міг продати його стороннім особам. Тим не менше, традиції співжиття у махаллі настільки стійкі, що общини можуть виникати у багатоквартирних будинках. Основні функції цих об'єднань – здійснювати місцеве самоуправління на рівні громади, допомагати сусідам, забезпечувати порядок.

Традиції, звичаї, поведінкові стереотипи. Попри деяку схожість, яку можна спостерігати у культурних комплексах народів Центральної Азії, зокрема у типах житла, національному вбранні, кухні, традиції та звичаї цих етносів різноманітні й самобутні. Як мусульмани-суніти, вони дотримуються приписів, обумовлених релігійною приналежністю. Водночас в обрядах таджиків, туркменів, узбеків, казахів, киргизів, інших народів регіону втілюються особливості їхнього історичного шляху та умов проживання. Вони виявляються у весільних обрядах, святкуванні народження дитини, інших ритуалах. Крім того, у комплексі традицій кожного з цих етносів існує різниця між мешканцями рівнинних територій і тими, хто проживає у гірських або степових районах, тобто між нащадками населення землеробських оазисів і номадів. Ці розбіжності спостерігаються у національному одязі, типах житла, кулінарних особливостях, побутових звичаях. Загалом можна стверджувати, що традиції народів Центральної Азії є сплавом місцевих особливостей, коріння яких сягає глибини століть, і релігійних настанов ісламу.

У всіх етносів регіону міцні традиції поваги до старших, колективізму, взаємодопомоги. Вони яскраво виявилися у гостинності, що притаманна мешканцям Центральної Азії. На сімейні урочистості, пов'язані з важливими подіями у житті родини (заручини, шлюб, народження дитини), запрошуються близькі й далекі родичі, сусіди. У деяких випадках запрошених може бути кілька сотень. Причому вони є не просто гостями, але й важливими учасниками свята, без яких подія не буде відповідати традиції.

Наприклад, в Узбекистані через сорок днів після народження дитини молоді батьки влаштовують *бешик-туй*: родичі жінки приносять все необхідне для обряду сповивання, а головне – *бешик* – багато оздоблену колиску, в яку укладають немовля. Після святкового застілля проходить церемонія показу дитини, під час якої гості дарують малюку подарунки. У Киргизстані на честь новонародженого влаштовується свято з іншим комплексом ритуальних дій, але також з обов'язковим запрошенням великої кількості гостей. Тут немовляті дарують ковдру, зшити з сорока клаптиків, а у *бешик*, після здійснення певних церемоній, його кладе найстарша жінка на знак того, що життя дитини буде таким само довгим. А у таджиків молода мати разом з немовлям має відвідати когось з родичів, де влаштовується застілля на честь знайомства з новим членом роду.

Зрозуміло, що сучасність внесла певні корективи у життя. Так, все менше зустрічається випадків, коли про шлюб домовляються батьки, а дітям

залишається тільки виконати волю старших. Але сам процес заручин та церемонія шлюбу проходять згідно традиційного ритуалу. Зокрема, в узбеків прийнято все одно засилати сватів у дім дівчини, навіть якщо молоді самі домовилися про весілля. Лише після ритуалу *фатіха-туй* дівчина вважається зарученою й обидві родини починають готуватися до свята.

Гостинність – риса, притаманна усім етнічним спільнотам регіону. У давнину традиції гостинності включали цілий набір різноманітних ритуалів в залежності від приводу зустрічі та статусу гостя. Деякі з них відійшли у минуле (наприклад, дарувати шанованому гостю «п'ять дарів» – верблюда, коня, шаблю, килим і шубу – було прийнято у казахів), але і зараз запросити гостя, пригостити його – священний обов'язок господарів, не прийняти або прийняти неввічливо – означає сором і для господарів, і для всіх родичів і сусідів. Гостей зустрічають у воріт або на порозі будинку, вітаються, запрошують до дому і саджають за *дастархан* на почесне місце, подалі від входу. Трапеза має бути багатого, зазвичай застілля складається з десятка і більше страв.

Дастархан – це і скатертина, на якій розставляють страви, і сама церемонія застілля у народів Центральної Азії. Дастархан розстеляють у центрі приміщення, а по периметру розкладаються подушки та матраци для сидіння. На дворі дастархан стелиться на невисокі платформи з бортами (*чарная*). Зараз замість скатертини може ставитися низенький столик, який за аналогією теж називається дастарханом.

Гості сидять на подушках і пригощаються, беручи страви з великих керамічних неглибоких тарілок, на яких подають плов, коржі, солодоші, фрукти. В узбеків такі блюда – *лягани* – є символами гостинності. Сенс ритуалу – не лише вживання їжі, але й спілкування, доброзичлива бесіда. Їсти нашвидкуруч у таких умовах неможливо. Наступити, навіть випадково, на дастархан вважається поганою прикметою. У Центральній Азії прийнято їсти руками, у тому числі й плов, хоча для гостя за його бажанням можуть подати прибори. У родинах з консервативними традиціями, переважно у сільській місцевості, жінки за один дастархан разом з чоловіками не сідають. Але у великих містах все частіше зустрічаються сім'ї, в яких панує гендерна рівність і жінки можуть сидіти за дастарханом разом з чоловіками.

Своєрідним синтезом традицій підтримання родинних зв'язків, взаємодопомоги і гостинності є узбецький ритуал *нахоргі ош* («вранішній плов»). Обряд зазвичай проводиться з нагоди весілля, народження дитини, ювілею, поминок та інших важливих сімейних подій і збирає іноді до півтисячі і більше гостей. На вранішній плов запрошуються родичі, сусіди, друзі, товариші по службі. У ритуалі беруть участь виключно чоловіки й не лише у застіллі. Чоловіки старшого віку готують плов, молодь допомагає їм та подає страву на стіл. Втім, частина праці залишається за жінками – наприклад, перебрати десятки кілограмів рису або нагодувати чоловіків, які готуються до свята.

Запрошені збираються на плов одразу після ранкової молитви, тобто на світанку. Щоби вчасно приготувати «великий плов», потрібні спільні зусилля багатьох людей. Тому напередодні чоловіки – близькі родичі, сусіди –

збираються на обряд *сабзі туграр* («нарізання моркви», одного з основних компонентів страви). Потім плов готується під керівництвом *ошпаза*, спеціаліста з приготування вранішнього плову, всю ніч. Гості після намазу вирушають у дім господарів, де їм подають гарячу й духмяну страву. Велика кількість гостей неодмінно призводить до того, що зустрічаються і далекі родичі, й ті, хто давно не бачився, і таким чином зміцнюються зв'язки у спільноті. Застілля швидке, займає зазвичай близько години-півтори, і всі розходяться у своїх справах. Сучасність лише технологічно зачепила давню традицію: у містах, де немає приватних будинків з великим подвір'ям, церемонію проводять у спеціальних ресторанах – *туйхонах*, пристосованих для приготування «великого плову». Іншим порушенням давньої традиції може бути зміщення початку трапези порівняно з класичним часом. Але все одно дійство відбувається не пізніше 11 годин ранку і повинно закінчитися до обіду.

Життя в оточенні родичів і сусідів, які живуть поруч поколіннями, роблять неминучим постійне спілкування, і не тільки під час урочистих подій. Місцем зібрання чоловіків для вирішення різноманітних справ та ведення бесід у Центральній Азії є *чайхана* (*чайхона*) – заклад на зразок європейського кафе, але з місцевим колоритом. Чайхани є у кожній махаллі, зазвичай неподалік мечеті. У них подають чай, а також страви національної кухні, передусім плов. Алкогольні напої в асортимент не входять. Чоловіки збираються у чайханах, розміщуються на чарпаях навколо дастархану і ведуть неспішні бесіди. У сучасних закладах великих міст замість розстеленої скатертини можуть використовувати низенькі столи та дивани, вкриті килимами.

Такі зустрічі у народів регіону мають різні назви: *гаштак*, *гап*, *утириш*. Вони здавна є одним з важливих інструментів підтримання соціальних зв'язків на Сході. У давнину, наприклад, гірські таджики збиралися для спілкування у спеціальних «будинках вогню» (*алоу-хона*). У наш час традиція не зникла, і навіть не зазнала серйозних змін. Чоловіки і жінки проводять свої гаштаки окремо один від одного. Чоловіки збираються у чайхані, у чийсь оселі або на природі, жінки найчастіше проводять свій гаштак у когось з учасниць. Дастархан забезпечується спільним коштом чи господарем зустрічі, якщо гаштаки відбуваються по черзі у кожного з учасників.

Житло. Близькість традицій, характерна для народів регіону, виявляється у типі житла, яке зустрічається у Центральній Азії. Цей тип залежить не стільки від етнічних характеристик, скільки від умов проживання (річкові долини, степ, гори). Так, осіле населення, до якого б етносу воно не належало, будувало для проживання стаціонарні будинки з господарським подвір'ям. Ті групи, які займалися скотарством, використовували для житла пересувні конструкції. Родини, що вели напівкочовий спосіб життя, мали оселі обох типів, користуючись ними залежно від сезону. В усіх типах жител, як того вимагає шаріат, приміщення поділялося на чоловічу і жіночу половини. Щоправда, у юртах, простір яких не можна жорстко поділити, розмежування відбувалося за рахунок виділення функціональних зон за допомогою килимів і подушок.

В якості пересувного житла тюркомовні народи здавна використовували *юрти*, які до наших часів не втратили своєї практичності. Юрти таджиків,

казахів, інших народів відрізняються певними конструктивними особливостями (розміщенням входу, конструкцією каркасу, висотою) та оздобленням, але спільним залишається їхня функціональність у природно-географічних умовах степів та високогірних пасовищ. Юрти швидко збираються та розбираються силами однієї родини, іноді тільки жінок, легко перевозяться – верблюдом або легковиком, пристосовані до місцевих кліматичних умов, витримують негоду. Меблями слугують килими, подушки, ковдри.

Оскільки зараз номади не кочують Великим Степом, юрти втратили своє початкове значення основного житла, хоча окремі групи населення, наприклад чабани високогірних пасовищ, використовують їх для проживання. Але це не означає, що юрти пішли у небуття. Багато родин продовжують володіти юртами і використовують їх в якості літнього житла, на зразок дачі. У юртах можуть проходити родинні урочистості, наприклад, бенкет з нагоди весілля.

Естетика юрти використовується народами, що проживають у Центральній Азії, як символ своєї ідентичності. Так, 2019 р. киргизька делегація учасників Фестивалю верблюдів короля Абдул-Азіза розбила в Ер-Ріяді цілий табір з юрт, оздоблених національним орнаментом. А бізнес пристосував житло номадів для розвитку туризму, пропонуючи як відпочинок з певним комфортом у багато обставлених юртах, так і джайлоо-туризм в аутентичному житлі гірських чабанів (*джайлоо* киргизи називали літнє стійбище з юрт). Юртовий туризм – один з перспективних напрямків розвитку туристичної галузі Киргизстану і Казахстану.

Одяг. Національний одяг народів Центральної Азії – яскравий, барвистий, практичний і самобутній. Усі етноси, що проживають у регіоні, мають свій неповторний національний ансамбль, а всередині кожної спільноти також існують варіації залежно від її локалізації – у кольоровій гамі, орнаменті, візерунках, прикрасах тощо. Водночас одяг у кожного з народів Центральної Азії в значній мірі стилістично подібний до вбрання своїх сусідів, що обумовлено однаковими умовами проживання й спільною історією: світлі сорочки і штани з широким кроком у чоловіків, тунікоподібні сукні та шаровари у жінок, халати, тюбетейки. Такий набір елементів виявився найраціональнішим для всього регіону, але передусім для населення землеробських оазисів. Одяг кочовиків (казахів, киргизів) дещо відрізняється.

Найвідомішими символами національного вбрання народів Центральної Азії є халат і тюбетейка. Халат – довга одежина без застібок з рукавами, яку в Центральній Азії носять і чоловіки, і жінки. Його шиють барвистим смугастим або темним однотонним, з підкладкою або без неї, з тонкої бавовни для літа або підбивають ватою та прошивають для зими. Для жінок регіону такий халат може замінити пальто. Для урочистих подій халат шиється з шовку і багато прикрашається. Його дарують родичам, сватам, дорогим гостям на знак пошани. Іншим символом Центральної Азії є тюбетейка – маленька шапочка, прикрашена вишивкою, бісером, тасьмою. За оздобленням і кроєм тюбетейки можна дізнатися про походження людини або її статус, а орнамент може слугувати оберегом. Деякі візерунки залишаються незмінними з давніх часів. Киргизи і казахи носять повстяні ковпаки з крисами. Взагалі, асортимент

головних уборів у народів регіону надзвичайно різноманітний, особливо у жінок, від яких вимагалось підбирати вбрання в залежності від сімейного статусу.

В останні десятиріччя повсякденний одяг народів Центральної Азії видозмінився під впливом європейських тенденцій. На вулицях великих міст чоловіки у халатах і тюбетейках та жінки у шароварах зустрічаються нечасто. У сільській місцевості їх більше, особливо у старшій віковій категорії. Але етнічні мотиви все одно відчувуються і в одязі, скроєному за сучасними лекалами та пошитому згідно модних тенденцій, зокрема у підборі кольорів, оздобленні тощо. Водночас на урочисті події, сімейні та релігійні свята прийнято одягати національне вбрання.

Отже, на відміну від народів колишнього СРСР, що мешкали на європейській частині, у Центральній Азії національний одяг не був витіснений у сферу етнокультури, хоча окремі архаїчні елементи перекочували до музеїв. Влада центральноазіатських держав, підтримуючи відродження національних культурних традицій, звертає увагу й на сферу одягу. У Киргизстані 5 березня відзначають День ковпака, який став символом киргизького етносу.

Гастрономічні традиції. Довге спільне проживання, міграції та переміщення етносів, відхід у минуле номадизму призвели до утворення такого феномену, як кухня народів Центральної Азії, що характеризується низкою спільних рис. Водночас у кожного з етносів вона має свої національні особливості, що полягають в асортименті страв, наборі інгредієнтів, способі приготування тощо.

Формування кулінарних традицій відбувалося впродовж століть і залежало від способу господарювання. У кухні землеробських спільнот важливе місце займають злаки, овочі та фрукти, у номадів – продукція скотарства. Асортимент страв надзвичайно різноманітний, багато з них мають складну рецептуру, складаються із значної кількості інгредієнтів, потребують довгого приготування та знання кулінарних секретів. Так, для приготування славетного узбецького плову, особливо на декілька сотень гостей (для «великого плову» потрібно до сотні кілограмів лише рису), потрібно знати до дрібниць технологію приготування та тонкощі складання букету спецій. 2016 р. ЮНЕСКО внесла культуру приготування та споживання узбецького плову до списку Нематеріальної культурної спадщини людства, чим підкреслила як унікальність технологічного процесу приготування, так і соціальну значимість обряду.

Плов є національною стравою узбеків, таджиків, туркменів, він популярний також у казахів і киргизів. У Центральній Азії існують сотні рецептів приготування цієї страви. Плов є обов'язковим під час урочистостей, а його приготування вважається справою чоловіків. Іншими національними стравами є *лагман* (локшина з м'ясом і овочами), *манти* (відварене тісто з м'ясною начинкою), *бешбармак* (дрібно нарізане варене м'ясо), *шурпа* (густий м'ясний суп), *самса* (пиріжки з начинкою). Для приготування використовують яловичину, баранину або конину. Рецептура страв з однаковою назвою розрізняється як залежно від національних кулінарних традицій того чи іншого етносу, так і від регіону проживання певної спільноти. Крім того, кожний народ

має власні оригінальні страви, наприклад, таджицький *курутоб* (страва з коржа, сиру, овочів і зелені), казахський *ірімшик* (червоний сир), киргизький *ашлям-фу* (локшина з овочами і шматками крохмалю у гострому соусі) тощо. До складу туркменської кухні входять страви з риби, що обумовлено прикаспійським розташуванням країни.

Традиційним хлібом у народів Центральної Азії є коржі, що можуть мати у своєму складі різноманітні добавки. Найчастіше їх печуть у *тондирах* – печах з товстими керамічними стінками, до яких приліплюють вироби, що потребують запікання. У Центральній Азії тондири є усюди, де дозволяють розміри підвір'я.

Шанобливе ставлення до хлібу сформувало у народів Сходу цілий комплекс пов'язаних з ним традицій. Наприклад, узбеки переламують корж під час ритуалу сватання на знак згоди сторін. Взагалі, будь-яке застілля у цього народу починається з того, що найстарший родич або почесний гість переламує хлібець. Коржі на дастархан кладуть нижньою скоринкою і ніколи не перевертають, не ріжуть ножом, не викидають залишки. Падіння на землю шматка коржа вважається поганою прикметою. Схожі традиції існують й у інших етносів регіону – киргизів, казахів та ін.

Страви у Центральній Азії калорійні, застілля багате, а клімат – спекотний. У таких умовах людський організм потребує споживати більше рідини. Тому трапези на Сході розпочинаються й закінчуються чаюванням. Зелений чай – оптимальний напій для умов Центральної Азії, що допомагає відновити запас вологи в організмі. Чай подають у невеликих піалах, п'ють неспішно і ведуть бесіди. Від кочівників до раціону народів Центральної Азії потрапили кисломолочні напої *айран*, *кумис*, *чал* (*шубат*).

Свята. Святковий календар таджиків, туркменів, узбеків, казахів і киргизів відображає складний історичний шлях цих народів. Як мусульмани-суніти, вони шанують релігійні свята. І *Курбан-байрам*, і *Ураза-байрам* відзначаються тут з дотриманням усіх вимог, які диктує іслам. Інша частина свят була впроваджена радянською владою, й їхнє святкування перетворилося на нову традицію. Зокрема, в усіх п'яти державах відзначається Новий рік за григоріанським календарем, у ніч на 1 січня. Водночас ані прихід ісламу з його жорсткою регламентацією життя спільнот, ані перебування у складі СРСР не стерли з історичної пам'яті народів традицію їхніх давніх урочистостей.

Святкування Наврузу не тільки відродилося у Центральній Азії, але й отримало новий імпульс, оскільки усі роки перебування у складі СРСР свято продовжувало жити поза державним офіціозом. Після проголошення незалежності Навруз перетворився на національне свято з вихідними днями в усіх п'яти державах. Таким чином, у цих країн двічі відзначають прихід нового року. Улюбленим святом для них є саме *Навруз* – свято весни і відродження природи. У Таджикистані офіційним святом визнаний також *Мехреган*.

Від кочових тюркських народів до культурних традицій регіону увійшло святкування відродження природи. Таджики та узбеки у березні відзначають *Бойчачек маросімі* (День проліска), який символізує прихід весни. Зранку діти збирають проліски, роблять невеликі букети і вітають сусідів. За це господині

пригощають малечу солодощами. Потім родина готує плов *оши бойчачек*, а ввечері разом з сусідами збирається за святковим столом. Наприкінці весни – на початку літа таджики відзначають початок цвітіння тюльпанів – *Сайрі-лола*. У давнину свято супроводжувалося народними гуляннями, обрядовим купанням, гаданнями, змаганнями з національної боротьби *гуштінгірі*. Зараз традиції відроджуються. Це свято особливо полюбляє молодь.

У комплексі традицій народів Центральної Азії важливе місце займають національні спортивні ігри, в яких віддзеркалився історичний досвід етносів. Деякі види етноспорту є спільними для всього регіону, оскільки населення має спільне коріння, наприклад, *куреш* (*курес*, боротьба на поясах) або *кок-бору* (*кокпар*). Сенс останнього полягає у тому, щоб верхи на конях у боротьбі заволодіти тушею барана і закинути її у *казан* (ворота) суперника. Існує багато варіантів цієї гри – індивідуальна, командна, іноді у ній беруть участь декілька сотень вершників одночасно. Інші види змагань втілюють унікальний історичний досвід нащадків номадів – чудових мисливців, вершників, борців.

В улюблених національних забавах відобразилася специфіка кочового життя цих народів. Казахи навесні степом переганяли худобу на північ, а восени – повертались. Вихід на весняні пасовища супроводжувався народними гуляннями, у тому числі змаганнями у майстерності їзди верхи. Для казахів – і чоловіків, і жінок – вміння їздити на коні було життєвою необхідністю, оскільки від цього залежало виживання у складних умовах. Поступово у них сформувався комплекс змагань та ігор, які вимагають від учасників демонстрації спритності, вправності, витривалості, швидкої реакції. Наприклад, гра *киз куу* (*киз куумай*) є відлунням давнього звичаю викрадення нареченої і у ній між собою верхи змагаються хлопці і дівчата. Змагання з *тенга алу* вимагає від вершників зібрати монети із землі. Взагалі, коні є рівноправними учасниками у казахських народних іграх – боротьбі вершників, груповому полюванні, перегонах на довгі дистанції тощо.

На відміну від степових номадів, киргизи кочували у горах та займалися мисливським промислом – полюванням на оленів, гірських козлів, птахів та ін. Відлунням тих далеких часів є *салбуурун*, під час якого учасники змагаються у стрільбі з лука, полюванні з беркутом та полюванні з собакою місцевої породи тайган (гончак).

У політиці урядів центральноазіатських держав важливе місце посідає діяльність, спрямована на збереження культурних традицій, специфіки життя і побуту власних народів як основи їхньої самобутності. Для вирішення цього завдання застосовується різноманітний інструментарій. Так, Туркменістан розширив святковий календар за рахунок включення до нього на рівні свят з державним статусом Дня туркменського коня на честь славетної ахалтекінської породи (квітень), Дня туркменського килима (травень), Дня туркменської дині (серпень) та ін. Такий підхід, з одного боку, сприяє єднанню суспільства навколо традицій, що дуже важливо для народів, які вперше почали жити державним життям або відновили свою державність. З іншого боку, вистави, народні гуляння, майстер-класи, які відбуваються під час фестивалів, перетворилися на важливий туристичний ресурс.

Також значного поширення набула практика проведення фестивалів заходів, присвячених історії та культурним традиціям того чи іншого народу. Палітра тематики цих фестивалів надзвичайно різноманітна. Серед найбільш самобутніх та оригінальних можна назвати фестиваль «Шовк і спеції» в Узбекистані, фестиваль повсті та фестиваль ловчих птахів у Киргизстані, фестиваль «Дах світу», присвячений культурі народів Західного Паміру, у Таджикистані та ін.

2014 р. Киргизстан виступив ініціатором проведення міжнародних змагань з етнічних видів спорту, метою якого було збереження культури кочової цивілізації. Відтоді Всесвітні ігри кочівників проводяться кожні два роки і збирають спортсменів на змагання з майже 40 видів спорту. До програми входять кінні перегони, стрибки, різноманітні види боротьби, стрільба з традиційного луку, національні види полювання та ін. Крім того, кожна країна-учасниця може представити свої національні види спорту, народні ігри, традиції та забави у вигляді показових виступів, які не є частиною змагальної спортивної програми.

Ремесла, сувенірна продукція. До комплексу культурних традицій етносів Центральної Азії входять народні промисли, які відображають умови та спосіб життя спільнот. У регіоні особливо розвинуті ті ремесла, в основі яких знаходиться жіноча праця. Здавна жінки займалися виготовленням текстильних і килимових виробів, якими «меблювали» свої оселі – килими, подушки, ковдри. Натомість у скотарських народів значного розвитку досягли ремесла, пов'язані з обробкою шкіри.

Асортимент виробів, в основі яких лежить ткацтво та валяння вовни, надзвичайно різноманітний, через що населення Центральної Азії характеризують як народи культури текстилю. Регіон славиться передусім своїми килимами, матеріал, орнамент і кольорова гама яких різняться залежно від регіону виготовлення. Туркменські та узбецькі килими ручної роботи відомі в усьому світі завдяки високій якості та унікальному дизайну. Ексклюзивні екземпляри з шовку і вовни коштують досить дорого. У Туркменістані, щоб вивезти куплений тут килим, потрібний сертифікат з Музею килима, який свідчить, що виріб не має історичної цінності. Таджикистан відомий тканинами з ручною вишивкою (техніка *сюзане, руїджо, борпуш*). В Узбекистані високого рівня досягло ремесло золотого шиття.

У казахів та киргизів поширена техніка виготовлення повстяних килимів, оздоблених вишивкою та аплікацією, найпопулярнішими з яких є знамениті *ширдаки*. Раніше вони надійно вкривали підлогу і стіни юрти, захищаючи родину від холоду, а зараз є оригінальним і самобутнім сувеніром, який із задоволенням купують туристи. Крім того, у Центральної Азії виготовляють високоякісний текстиль з бавовни та шовку, художню кераміку (у туристів особливо популярні автентичні розписні лягани та піали для зеленого чаю), розвинута ювелірна справа, карбування по металу та інші галузі декоративно-прикладного мистецтва. Популярним сувеніром є також розшиті тюбетейки та киргизькі вовняні ковпаки.

Звичаї і традиції інших народів, що проживають у Центральній Азії. Крім туркменів, таджиків, узбеків, казахів і киргизів, у державах Центральної Азії проживають багато інших народів. Деякі з них опинилися у регіоні внаслідок міграційних процесів та політики примусового переселення, що мали місце у XIX–XX ст., інші мешкають на своїх територіях століттями, зберігаючи національні мови та традиції.

Каракалпаки – народ тюркського походження, основне населення Республіки Каракалпакстан на північному заході Узбекистану. Розмовляють каракалпакською мовою. Свою назву вони отримали від чорних вовняних капелюхів, які були складовою національного чоловічого одягу. Попри довге проживання поруч з узбеками та казахами, каракалпаки зберегли свою етнічну самобутність, власні традиції, у тому числі гастрономічні. Національними стравами каракалпаків є *гуртік*, тобто кльоцки, які виготовляються з джугарного борошна: *жуєрі гуртік*, *турама* та ін. 2023 р. у республіці було запроваджено щорічне свято *День жуєрі гуртік*.

У Таджикистані, в області Бадахшан (Західний Памір), мешкають невеликі етнічні групи, які узагальнено називають памірськими народами (*рушанці*, *язгулямці*, *шугнанці* та ін.). Вони розмовляють власними мовами, відрізняються оригінальним комплексом традицій, в основі якого лежить проживання в ізольованих долинах в умовах високогір'я. Це обумовило формування унікальної матеріальної і духовної культури, у тому числі й релігійних практик. Зараз Гірський Бадахшан поступово відкривається світу завдяки туризму, а місто Хорог, адміністративний центр однойменної автономної області, перетворилося на важливий туристичний центр Паміру.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте етнічний склад населення Близького та Середнього Сходу.
2. Поясніть особливості формування мусульманської цивілізації.
3. Визначте місце ісламу у формуванні традицій та звичаїв народів мусульманських країн.
4. Охарактеризуйте особливості менталітету, традиції та звичаї арабських народів.
5. Поясніть вимоги до поведінки при відвідуванні туристами громадських місць у мусульманських країнах.
6. Поясніть правила відвідування мечеті.
7. Поясніть особливості святкового календаря у країнах Близького і Середнього Сходу.
8. Розкрийте особливості духовного життя Туреччини.
9. Охарактеризуйте традиції та звичаї народів Ірану.
10. Охарактеризуйте етнічний склад Центральної Азії.
11. Охарактеризуйте особливості менталітету, традиції та звичаї народів Центральної Азії.
12. Висвітліть місце свят і фестивалів у духовному житті народів Центральної Азії, покажіть їхнє значення для розвитку туризму у регіоні.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Основна література

- Глобальний етичний кодекс туризму № 983_001 від 01.10.1999.
https://zakononline.com.ua/documents/show/201527___201592
- Закон України «Про охорону культурної спадщини» № 1805-III (2000).
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>
- Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини.
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_d69#Text
- Про затвердження Порядку ведення Національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини України. Наказ Міністерства культури та інформаційної політики України № 449 від 25.08.2023.
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1718-23#n14>
- Борисенко, В. (Ред). (2007). *Українська етнологія*. Либідь.
- Гаврюшенко, О. А., Шейко, В. М., & Кравченко, О. В. (2006). *Історія світової культури*. Кондор.
- Ігнат'єв, П. (2011). *Країни Азії: особливості культури та побуту*. Книги – ХХІ.
- Левчук, Л. Т. (Ред.). (2000). *Історія світової культури. Культурні регіони*. Либідь.
- Левчук, Л. Т., Панченко, В. І., & Шинкаренко, О. В. (2021). *Історія світової культури*. Центр учбової літератури.
- Марченко, О. М. (2019). *Етнологія народів світу*. ТОВ Полімед-Сервіс
- Орлова, Т. В. (2012). *Всесвітня історія: Історія цивілізацій*. Знання.
- Павленко, Ю. (2001). *Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства*. Либідь.
- Рижкова, С. А. (2005). *Типологія релігій. Курс загального релігієзнавства*. Кондор.
- Тиводар, М. (2004). *Етнологія*. Світ.
- Утвенко, В. В. (2017). *Етнологія*. Персонал.
- Хоптяр, Ю. А. (2006). *Етнологія*. Медобори-2006.
- Юрій, М. Ф. (2006). *Етнологія*. Дакор.

Додаткова література

- Антоненко, В. С., & Хуткий, В. О. (2018). Сучасні глобалізаційні процеси в халяль-індустрії як чинник розвитку міжнародного халяль-туризму. *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія: Туризм, 1*, 84–95.
- Антоненко, В. С., Плещан, Х. В., & Хуткий, В. О. (2019). Сучасні глобалізаційні процеси на ринках халяльних товарів і послуг як чинник розвитку міжнародного халяль-туризму. *Ефективна економіка, 5*.
DOI: 10.32702/2307-2105-2019.5.10
- Бундюченко, Т. В. (2015). *Історія культури зарубіжних країн*. Гельветика.

- Голець, О. Я., & Мовлаєва, А. З. (2024). Сунніти та шиїти: історичні та культурні відмінності двох течій ісламу. *Вісник КНЛУ. Серія «Історія, економіка, філософія»*, 29, 22–33.
- Дем'ян, В. В. (2024). Нематеріальна культурна спадщина у національному і міжнародному законодавстві. *Культурологічна думка*, 25, 79–88.
- Ісмагілов, С. & Якубович, М. (2018). *Ісламознавство*. Нілан-ЛТД.
- Коран. *Переклад смислів українською мовою*. (2017). (М. Якубович, Пер.). ДУМУ «УММА».
- Корнієнко, В. (2006). Методика використання в туризмі пам'яток етнічної історико-культурної спадщини. *Етнічна історія народів Європи*, 21, 119–124.
- Крижанівський, О. П. (2002). *Історія стародавнього Сходу*. Либідь.
- Лазоренко, Т. Г., & Рибалко, В. С. (2009). *Основи моралі й етики, їх значення в житті народів*. Преса України.
- Лебедева, І. (2025). Крос-культурна комунікація в туризмі: цивілізаційний аспект. У О.Ф.Бондаренко, В.М.Васильчук (Відп. ред.), *Соціокультурна компетентність як наукова та практична проблема професійної підготовки фахівців соціономічних професій* (с. 265-291). Видавничий центр КНЛУ.
- Лебедева, І. М. (2025). Туризм як фактор зближення між державами Центральної Азії, США, Європейським Союзом та Україною в новітній історії. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія»*, 30, 132–148.
- Лебедева, І. М. (2025). Історія та традиції китайських національних свят як чинники активізації міжнародного туризму. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія»*, 31, 161–180.
- Лебедева, І. М. (2026). Традиції народів Азії на сучасному етапі. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія»*, 32, 126–144.
- Логвин, М. М. (Уклад.). (2016). *Опорний конспект лекцій з навчальної дисципліни «Етнокультурне країнознавство»*. http://www.tourism.puet.edu.ua/files/lic2016/ec_rp.pdf.
- Лубська, М. В., Білозір, Д. В., Лубський, В. І., Кудін, О. О., & Лубська, Т. І. (2023). *Історія релігій світу*. Центр учбової літератури.
- Лубський, В. І., Харьковщенко, Є. А., Лубська, М. В., & Горбаченко, Т. Г. (2024). *Іслам: історія і сучасність*. Центр учбової літератури.
- Мелько, Л. Ф. (2015). Нематеріальна культурна спадщина як туристичний ресурс. У *Географія, Екологія, Туризм: теорія, методологія, практика* (с. 367-369). СМП «Тайп».
- Миронов, Ю. Б., & Миронова, М. І. (2021). Стан і тенденції розвитку халяльного туризму у світі. У *Сталий розвиток туризму на засадах партнерства: освіта, наука, практика* (с. 32–38). ЛТЕУ.
- Миропольська, Н. Є., Белкіна, Е. В., & Масол, Л. М. (2010). *Художня культура світу. Культурні регіони: арабо-мусульманський, африканський,*

індійський, далекосхідний, латиноамериканський, північноамериканський.
Ранок.

Надольська, В. В. (1999). *Загальна етнологія: понятійно-термінологічний апарат*. Вежа.

Павлов, С. В., Мезенцев, К.В., & Любіцева, О. О. (1998). *Географія релігій*. Артек.

Протеро, С. (2022). *Вісім релігій, що панують у світі*. (В. Пунько, Пер.). BookChef.

Романенко, Є. О., Курило, В. С., & Воронін, В. М. (2021). *Релігії світу. Енциклопедичний понятійно-термінологічний словник*. Фоліо.

Рубель, В. А. (2002). *Історія Середньовічного Сходу*. Либідь.

Филипович, Л. (1999). Етнологія релігії. *Українське релігієзнавство*, 10, 74–87.

Чорна, Н. М. (2021). Нематеріальна культурна спадщина як туристичний ресурс. *Інфраструктура ринку*, 59, 29–32.

Якубович, М. М. (2012). *Іслам: практичні аспекти*. Видавництво НаУОА.

Якубович, М. (2016). *Іслам в Україні: історія і сучасність*. Нілан-ЛТД.

ЗМІСТ

Вступ	3
Тема 1. Традиції та звичаї як форми збереження й трансляції історичного досвіду етносу	4
Тема 2. Традиції та звичаї народів Східної Азії.....	16
Тема 3. Традиції та звичаї народів Південної та Південно-Східної Азії	52
Тема 4. Традиції та звичаї народів Близького і Середнього Сходу та Центральної Азії	73

Підписано до друку 01.10.2026 р. Формат 60×84 1/16
Обл.-вид. арк. 8,75
Умовн. друк. арк. 8,86. Умовн. фарбо-відб. 8,86
Наклад 100. Зам. № 26-065

Видавничий центр КНЛУ
Свідоцтво: серія ДК 1596 від 08.12.2003 р.

Віддруковано: ТОВ Видавництво Ліра-К
Свідоцтво № 3981, серія ДК.
03142, м. Київ, вул. Степана Чобану, 24
тел.: [\(050\) 462-95-48](tel:0504629548); [\(067\) 820-84-77](tel:0678208477)
Сайт: lira-k.com.ua, редакція: zv_lira@ukr.net